

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

**Ideologija i moda u socijalističkoj Jugoslaviji 1960-tih godina:
pojava džinsa**

ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD

Mentor:
prof.dr. Senadin Musabegović

Kandidatkinja:
Elvira Dizdarević

Sarajevo, 2019.

Na ovom izuzetno dugom i iscrpljivom putovanju ljubav i podršku su mi pružali moji najbliži, roditelji Azim i Zumreta Dizdarević, moja sestra Hanka i suprug Semir. Stručnu podršku, korisne savjete i smjernice pružao mi je uvaženi i cijenjeni mentor prof. dr. Senadin Musabegović. Pored njih, veliku zahvalnost dugujem svojim profesorima i asistentima sa Katedre za Historiju umjetnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Sadržaj

I. Uvod	1
<i>I.1. Jugoslavija</i>	3
<i>I.2. Ideologija</i>	6
<i>I.3. Socijalizam</i>	7
<i>I.3.1. Raskol sa Staljinom i pojava jugoslavenkog socijalizma</i>	9
<i>I.3. 2. Kardelj o socijalizmu, kulturi i umjetnosti</i>	11
<i>I.3.2.1. Samoupravljanje</i>	13
<i>I.4. Poslije šezdesetih eurokomunizam</i>	14
II. Šezdesete godine XX stoljeća	16
<i>II.1. Odnosi Jugoslavije i Amerike 1960 –tih</i>	18
<i>II.2. Amerikanizacija Jugoslavije: Ideologija konzumerizma</i>	20
<i>II.3. Umjetnička scena Jugoslavije šezdesetih godina</i>	24
<i>II.4. Modernizam i avangarda u Jugoslaviji</i>	25
III. Moda	27
<i>III.1. Semiotika mode</i>	29
<i>III.2. Metamorfoza mode</i>	30
<i>III.2.1. Fenomen tekućeg tijela</i>	31
III.3. Moda i socijalizam	32
<i>III.3.1. Sovjetska moda 1960-tih, discipliniranost, zapadnjački utjecaji i strategije potrošnje</i>	35
<i>III.3.2. Politika i odijevanje: slučaj zara i feredže</i>	36
IV. Moda šezdesetih	38
<i>IV.1. Historija džinsa</i>	40
<i>IV.2. Legende o džinsu</i>	41
<i>IV.3. Legendarni status džinsa</i>	43
<i>IV.4. Vestern filmovi i popularizacija džinsa</i>	45
<i>IV.5. Džins u Sovjetskom savezu</i>	48
<i>IV.6. Džins u Jugoslaviji</i>	48
<i>IV.6.1. Ponte Rosso- trgovačka Meka Jugoslavena</i>	51
<i>IV.6.2. Šušlavci i farmerke</i>	54

V. Pop iskustvo socijalističke kulture	56
VI. Pojava potrošačkog društva u Jugoslaviji, konzumerizam	59
VII. Zaključak	64
VIII. Katalog	71
IX. Literatura	89

I. Uvod

U ovom radu nastojaće se povezati ideologija socijalističke Jugoslavije, kulturni tokovi u periodu šezdesetih godina XX stoljeća sa modnim izražavanjem kao jednim od oblika umjetnosti. Ovaj vremenski period odabran je iz razloga što se, kada je o modi riječ počelo sa prihvatanjem stilova sa Zapada, i to ne samo prihvatanje farmerki (džinsa) kao odjevnog predmeta nego i novog, slobodnijeg pogleda na život. Sa 1970-tim počinje demokratizacija Jugoslavije, donošenje novog Ustava te decentralizacija.

Na samom početku rada pojašniće se formiranje Jugoslavije kao države, pojam ideologije te socijalizma, šta je on u suštini značio i koje su bile njegove ideje. Također, uz pojašnjenje ključne ideologije u tadašnjem političkom sistemu nastojaće se uočiti povezanost između ideološkog uvjerenja, političkih tokova sa stilom odijevanja. Akcenat se stavlja i na period nakon poznatog raskola sa Staljinom i promjena koje je donio ovaj politički momenat u kontekstu jugoslavenskog socijalizma. U radu će se također nastojati istražiti u kojoj je mjeri društveni poredak, konkretno specifični oblik socijalizma u Jugoslaviji imao utjecaja na modu. Fenomen pojave samoupravljanja u Jugoslaviji je analiziran kao rezultat raskola sa Staljinom i svih promjena koje će voditi ka specifičnom obliku socijalizma u Jugoslaviji koji se razlikovao od onog na Istoku. Šezdesetih se godina Jugoslavija okreće Zapadu, jačaju se odnosi sa Amerikom.¹ Iz tog proizlazi veća otvorenost i prijemčivost Jugoslavije za sve ono što je *zapadno*. S tim u vezi analizira se pojam amerikanizacije našeg područja i pojave nove klase (konzumerističke) koja je bila i glavni nosilac promjena u smislu kulture, umjetnosti i mode. Također, nezaobilazno je i naglasiti kako je izgledala umjetnička scena Jugoslavije šezdesetih godina. Modernizam i avangarda su imali odjeka u Jugoslaviji u ovom vremenskom periodu. Također, u radu je spomenut i fenomen mode, kao i semiotika i metamorfoza mode te fenomen tekućeg tijela.

Amerikanizacija naših prostora i utjecaj stilova odijevanja sa Zapada će biti tretirana sa posebnim akcentom jer je i dan-danas utjecaj modnih imperativa sa Zapada goruća tema. S tim u vezi proučiće se na koji način su se ovakvi importi odražavali u odijevanju na našim krajevima pa ćemo uzeti u obzir utjecaj filmske umjetnosti, vestern filmova, časopisa i dr. Naravno, pokušaće se analizirati kako su ovi utjecaji i u kojoj mjeri prihvaćeni od strane masa tj. koliki je bio odaziv na novi stil odijevanja koji je sa sobom nosio i nova uvjerenja koja su se donekle kosila sa dotadašnjom ideologijom. Najveći fokus rada biće usmjeren na pojavu džinsa, najprije u svijetu pa onda u Jugoslaviji. Želeći shvatiti potpuniju sliku o odnosu

¹ SAD-Sjedinjene Američke Države

ideologije i mode na primjeru džinsa poredili smo jugoslavenske prilike sa onima u drugim socijalističkim državama kao što je tadašnji SSSR. Za konkretniju spoznaju prikazuje se historijat džinsa, legende o njegovom nastanku, kompanije koje su ga proizvodile te momenat transformacije radnog odijela u najpoželjniji odjevni predmet svakodnevnice šezdesetih.

U amerikanizaciji jugoslavenske mode džins-farmerke koje predstavljaju simbol Amerike su odigrale posebnu ulogu. Džins će označiti period jačanja demokratskih vrijednosti jer je brisao razlike u socijalnom statusu te postaje sinonim za slobodu. Također, analiziraće se poznati pohodi u Ponte Rosso gdje se išlo po napoželjniji plijen-farmerke, švercanja i stvaranje prvih kombinacija sa farmerkama akcentirajući odnos farmerke-šuškavci.

Naravno, sve navedene promjene u političkom, društvenom i kulturnom smislu su dovele do stvaranja pop iskustva jugoslavenske kulture i pojave fenomena konzumerizma, robnog fetišizma, liberalizma koji su bili težnja narodnih masa u ovom periodu historije Jugoslavije.

Na koncu, pokušaće se izvući zaključak iz prikupljenih literaturnih podataka.

U prilogu se nalazi katalog sa pratećim fotografijama.

1.1. Jugoslavija

Nije postojala samo jedna historija Jugoslavije, već naprotiv više njih. Svakako da je Jugoslavija ostavila jedan dubok i neizbrisiv trag, mnogo emotivnog naboja, kako pozitivnog tako i negativnog kod svih njenih sada već bivših građana. Njena historija je dinamična i složena. O njoj, kao i o drugim zemljama „*nastalim i nestalim u kratkom XX vijeku, govorimo isključivo u prošlom vremenu.*“²

Jugoslavija³ počinje svoje egzistiranje 1918. godine kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (**slika 1**). Ostalim narodima nije priznata etnička zrelost i identitet o čemu dovoljno govori i sam naziv ove tvorevine. To etničko trojstvo redefinirano je 1929. godine sa jugoslavenstvom „*sa ciljem amalgamisanja svih južnoslavenskih (id)entiteta u jedinstvenu jugoslavensku naciju*“.⁴

Ta ideja o narodnom jedinstvu, o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji „*imala je višestruke kolosjeke, različite nosioce, svoje idealiste i pragmatičare, svoje pravovjerne i heretike, zatočenike i disidente, iskrene pobornike i konformiste.*“⁵

Razorena je ratom koji je u njoj počeo 1941. godine, a obnovljena je kao federativna republika, u „*kojoj je dominantni obrazac političke i partijske elite bila unutrašnja kohezija (bratstvo i jedinstvo), kosmopolitizam i nepristajanje na provincijalizam.*“⁶

Cilj je bio oslabiti nacionalističke ideologije i zatvoriti ih jugoslavenskim okvirom „*te građanskim identitetom kao nadnacionalnom formulom sa postojećim priznatim etničkim identitetima jugoslavenskih naroda (i narodnosti).*“⁷

Jugoslavenstvo je kao identitetska odrednica bilo ovjereno, legitimisano sa zajedničkom antifašističkom borbom pripadnika svih etničkih (jugoslavenskih i manjinskih) grupa (1941-1945), sa antistaljinizmom te otvorenim sukobom sa Staljinom (1948-1953), sa samoupravljanjem koje je bilo originalno jugoslavensko korito na putu u socijalizam, sa nesvrstanosti odnosno vanblokovskoj politici. Zahvaljujući navedenoj politici Jugoslavija se

² Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 16.

³ Naravno ne sa tim imenom, već kao ideja.

⁴ Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 16.

⁵ Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 17.

⁶ Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 17.

⁷ Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 17.

našla na čelu šireg kruga zemalja koje su odbacile hladnoratovsku podjelu na interesne sfere Moskve i Vašingtona. Ona je ljudima nudila perspektivu izlaska iz siromaštva.⁸

Jugoslavija je nastajala na ratnim zgarištima, i to dva puta: jednom poslije Prvog, a drugi put poslije Drugog svjetskog rata. Njena priča završava ratom koji se desio na ovim prostorima 1991. odnosno 1992. godine. Može li rat, iako to zvuči čudno i paradoksalno konstituirati neko cjelovito, totalitarno tijelo (kolektivno, pojedinačno, fiktivno ili zbiljsko)? Rat nije bio samo polazna tačka i stvar prošlosti, on je bio i pitanje diskursa, aktuelnosti, on je bio živ.

Jugoslavija nakon egzistencije je kao država SHS 1918. godine, postala je Kraljevina Jugoslavija u 1929. godini, nerazvijena kako ekonomski tako i demokratski. Jugoslavija je rekonstituirana u Drugom svjetskom ratu, tačnije 29. novembra 1943. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine od strane partizanskog pokreta koji je bio komunistički. Novim Ustavom iz 1946. godine utvrđeno je šest republika i dvije autonomne pokrajine sa Beogradom kao glavnim gradom (**slika 2**). U ovom multietničkom i multinacionalnom društvu sa tri jezika srpsko-hrvatskim, slovenskim i makedonskim dugo se vremena gušio bilo koji oblik nacionalizma, već se sve temeljilo na bratstvu i jedinstvu⁹ kao glavnom principu. Slogan bratstvo i jedinstvo ima svoje korijene u partizanskom pokretu iz Drugog svjetskog rata, a vjerovatnije da potječe iz gimnastičkog pokreta (Sokol) sa početka XX stoljeća. Jugoslavija nikad nije bila oslobođena od strane sovjetske armije. Komunistička partija koja je i vodila otpor u Drugom svjetskom ratu smatrana je za nacionalnog liberatora, i priznata kao moralna i kulturna vertikala. Tito je bio otac nove države i otac cijele nacije. Poslije rata, tokom perioda rekonstrukcije Jugoslavenska federacija građena je po sovjetskom tipu socijalizma sa kultovima rada, kolektivizma, antikapitalizma i petogodišnjeg ekonomskog plana. Bila je to sovjetizacija koja se odnosila na sve zemlje Istočne Evrope a dolazila je iz SSSR-a¹⁰.

Neprijatelj je uvijek bio tu negdje, pred vratima i trebalo se od njega odbraniti a ti neprijatelji su bili unutrašnji i vanjski te su bili u raznim oblicima prepoznati od strane vladajuće garniture i njihovog aparata. Mogla je to biti umjetnost, moda, frizura i sve ono što je bilo prepoznato kao devijantno.

⁸ Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 18.

⁹ Bio je to ujedno i nacionalni slogan.

¹⁰ Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika.

U posljednjoj deceniji Hladnog rata ¹¹ Jugoslavija je zapala u krizu. Sistem samoupravljanja je kolabirao ostavivši dug od 20 milijardi dolara. Usljed ekonomske krize, republički političari u Srbiji i Hrvatskoj su slomili partijske redove te su pokrenuli nacionalističke kampanje nadajući se da će se spasiti ono što se moglo spasiti.

¹¹ Politički sukob između istočnih sila na čelu sa SSSR-om i zapadnih sila na čelu sa Amerikom od 1945. do 1991. godine. Vođen je svim mogućim sredstvima (ekonomskim, političkim i propagandnim) ali nikada nije prerastao u masivni oružani sukob svjetskih razmjera.

1.2. Ideologija

Riječ *ideologija* skovana je u XVIII stoljeću od grčkih riječi *idea* što označava formu, obrazac te riječi *logos* koja označava mišljenje, riječ, govor i sl. Prema Oksford rječniku označava nauku o idejama i izučavanje njihovog porijekla i prirode, te skupinu uvjerenja određene grupe individua. U najužem smislu ideologija predstavlja „*sistem ideja i ideala, posebno onih koji se odnose na polje ekonomije i političke teorije.*“¹²

Obično se povezuje sa različitim izmima kao što su anarhizam, komunizam i sl. Istini za volju nisu svi izmi ideologije. Uglavnom se ljudi naspram ideologija drže rezervirano i često ih tumače sa oprezom, mada su ideologije jako bitne jer daju okvire na koji ćemo način tumačiti društvena zbivanja u političkom kontekstu. Nije moguće biti imun od ideologija, pogotovo kada se radi o politici. „*Ideologije mapiraju političke i socijalne svjetove za nas.*“¹³ One nam trebaju kako bi naš svijet dobio značenje. Termin ideologija skovao je francuski mislilac Antoin Destutt de Tracy¹⁴ po okončanju Francuske revolucije kao nauku o idejama.

Distorzija pojma ideologija i njegova negativistička konotacija potječe od Marksa i Engelsa koji su tvrdili da u „*svim ideologijama ljudi i njihove okolnosti se čine okrenute naopačke kao kod camera obscura.*“ Koristeći tu analogiju htjeli su reći da je ideologija obrnuta slika stvarnog svijeta, jer i „*materijalni svijet je predmet dehumanizirajućih socijalnih odnosa pod kapitalizmom.*“¹⁵ Ideologija je po njima manifestacija podjele rada. Podjela rada je uzrokovala da ljudska misao bude apstraktna u odnosu na stvarni svijet, „*producirajući na taj način čistu teoriju, etiku ili filozofiju.*“¹⁶ Nadalje, oni povezuju ideologiju sa klasnim razlikama i smatraju da je ideologija vladajuće klase vladajuća ideologija. Ideološke su iluzije instrumenti u rukama vladajuće klase koja preko države (institucija, zakona) vježba kontrolu i dominaciju nad potčinjenom, nižom klasom ili proleterijatom.¹⁷

Ideologija prema Difrenu¹⁸ rezervirana je za vladajuću klasu, dok za one koji to nisu pripada prema njegovom mišljenju utopija. Prema istom autoru potrebno je da se vrši stalna borba protiv ideologije jer postoji stalna opasnost od prihvatanja igre vladajuće klase. Ima li izlaza iz ideologije s obzirom da je ona totalni klasni društveni sistem?¹⁹ Ako postoji čisto „*iskustvo*

¹² “Oxford rječnik“, zadnji put modifikovano 17. oktobar 2018., <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ideology.html>

¹³ Michael Freedan, *Ideology: A very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 1.

¹⁴ Antoine Destutt de Tracy (1754-1836)-francuski prosvjetitelj

¹⁵ Freedan, *Ideology: A very Short Introduction*, 5.

¹⁶ Freedan, *Ideology: A very Short Introduction*, 6.

¹⁷ Freedan, *Ideology: A very Short Introduction*, 7.

¹⁸ Mikel Difren (1910-1955) bio je francuski filozof i estetičar. Naročito poznat kao filozof egzistencijalizma.

¹⁹ Mikel Difren, *Umjetnost i politika* (Sarajevo: „Svjetlost“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1982), 14.

koje nije aficirano ideologijom, iskustvo u kojem doživljavamo prisustvo stvarnosti, postojanje prirode odakle je moguć stvaralački pokret iz slobode, utopijski put iz iskonskog prema drugome svijetu...“ Ideologija je vanjska sila koja guši unutrašnje stvaralačko biće, njegovu stvaralačku jezgru. Ideologija je otuđujuća sila, opasna jer se utjelovljuje u nesvjesnoj domeni i kao takva praktikuje iz „čiste savjesti radi održanja vječnih vrijednosti, socijalnog reda i mira u svijetu. Njen rezultat je sprječavanje svakog napretka, stvaralačkog poriva, mogućnosti drugačijeg mišljenja.“²⁰

I.3. Socijalizam

Socijalizam (lat. *socialis*-društven) je „prva faza komunističke društveno-ekonomske formacije; skupni naziv za savremenu političku, društvenu, ekonomsku i kulturnu praksu i teoriju radničkog pokreta; društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kojem-u procesu oslobođenja rada i raspodjele svakom prema radu-društvenom proizvodnjom upravljaju zainteresirani neposredni proizvođači, u kojem se svi društveni odnosi postepeno oslobađaju klasnih suprotnosti i svih elemenata iskorištavanja čovjeka od strane čovjeka (iz Programa SKJ).“²¹

Prema Oxford rječniku: „Socijalizam predstavlja skupinu političkih i ekonomskih teorija baziranih na ubjeđenju da svako ima jednako pravo na dio bogatstva jedne države i da vlada treba da upravlja glavnim industrijama.“²²

„Jedan bauk kruži Evropom-bauk komunizma!“²³ je prva rečenica najpoznatijeg manifesta socijalizma. Marks i Engels sastavivši 1847. godine program najrevolucionarnije tadašnje socijalističke struje Saveza komunista već su istaknuli da „sve evropske sile već priznaju komunizam kao silu.“ Nakon dvadesetak godina društveni razvoj je išao uporedo sa zajedničkim jačanjem značenja socijalizma kao teorije i prakse u historijskim razmjerima. Sama činjenica da se *Manifest komunističke partije* pojavio kao prvi internacionalni program socijalizma, dovela je do toga da su pojmovi socijalizam i komunizam toliko povezani da se njima označava često isto. Gotovo da bi se teško mogao naći ijedan značajniji savremeni

²⁰ Mikel Difren, *Umjetnost i politika*, 15.

²¹ Nada Bogdanov et al., *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, VI.vol. (SKA-ŽV) (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969), 54.

²² Sally Wehmeier, ur., *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Sixth edition* (Oxford: University Press, 2000), 1226.

²³ Bogdanov et al., *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 54.

politički pokret koji pored ideje demokratije (barem deklarativno) u svom programu više ili manje direktno ne bi isticao ideju socijalizma.²⁴

S druge strane poznato je da je moderni socijalizam rođen u evropskim zemljama XIX stoljeća kao rezultat industrijske revolucije, razvoja kapitalizma te pojave radničke klase u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj. U XIX i prvim decenijama XX stoljeća dolazi do prvih socijalističkih revolucija (Pariška komuna 1871. godine i Oktobarska revolucija 1917. godine) a nakon Drugog svjetskog rata socijalizam „pobjeđuje“ u nekoliko evropskih i azijskih zemalja što obrazuju „socijalistički tabor“ te one nastupaju kao „istočni blok“ protiv „zapadnog bloka“ kapitalističkih zemalja. Kao program akcije za ostvarenje svoje glavne ideje socijalizam računa na fundamentalne promjene državnih institucija kao i na revolucionarnu volju da se taj program izvrši. Prvi objekat socijalističke kritike je privatno vlasništvo a neposredni zahtjevi pokreta se mogu ograničiti na ukidanje privatne potrošnje kao i prava naslijeđa (potrošački socijalizam). Pored prirode koja je jedini izvor bogatstva figurira samo rad a „mrtvi rad“ koji je nagomilan kao i kapital bi trebao da prestane dominirati nad „živim radom“ kao jedinim izvorom nacionalnog dohotka. Sa kvantitativnim porastom broja različitih varijanti socijalizma javila se i ugroženost njegova kvalitativnog smisla pa se sa definiranjem pojma socijalizma treba biti na oprezu. Iako se sam termin socijalizam (kao i komunizam) po prvi put javio u Francuskoj oko 1830. godine (uveo ga je Pjer Leru²⁵) neki teoretičari tvrde da „*historija socijalizma počinje sa historijom čovječanstva*“²⁶ jer on nije ograničen na društveno-ekonomske teorije i političke pokrete već zadire i u religiju, moral, umjetnost i filozofiju. Svakako, ne smije se izgubiti iz vida da socijalistički pokreti oduvijek nastupaju u nekoliko temeljnih oblika. Tako se s jedne strane može uočiti pojava „sirovog socijalizma“ koji teži potpunoj jednakosti, izjednačavanju individualnih potreba, poricanju bogatstva, zadovoljavanju sa siromaštvom svih članova društva pa je Marks ovaj oblik nazvao „primitivni komunizam“ suprotstavljajući mu sa druge strane drugi oblik koji je apsolutno suprotan ovom spomenutom. S tim u vezi razvilo se nekoliko oblika socijalizma: religiozni socijalizam, etički socijalizam, utopijski socijalizam, reformatorski socijalizam, državni socijalizam te marksistički ili naučni socijalizam.²⁷

²⁴ Bogdanov et al., *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 54.

²⁵ Pierre Henri Leroux (1797-1871) francuski filozof i politički ekonom.

²⁶ Bogdanov et al., *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 54.

²⁷ Bogdanov et al., *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 54.

1.3.1. Raskol sa Staljinom i pojava jugoslavenskog socijalizma

Kao što je prethodno istaknuto, nije postojao tipični, reprezentativni model socijalizma. Svaka socijalistička država je imala svoj socijalizam koji je sadržavao i neke zajedničke karakteristike socijalizma drugih država.²⁸

Drugi svjetski rat označio je sukob imperijalističkih sila te se na ovim prostorima pretvorio u oslobodilački rat. Nakon poraza hitlerovske Njemačke niz istočnoevropskih zemalja je krenulo putem socijalizma. Jugoslavenski put je bio nešto drugačiji jer je KPJ²⁹ (1941-1945) u specifičnim uvjetima narodnooslobodilačke borbe³⁰ protiv okupatora i domaćih izdajnika jedina od svih komunističkih partija u Evropi povelala organizirajući NOB i socijalističku revoluciju.

Pod Staljinom je Sovjetski Savez postao despotska birokratija. Radnička vijeća, koju je Lenjin nekad identificirao kao embrij komunističkog upravljanja, bila su integrirana u visoko centraliziranu državu u kojoj djeluje vojska stranačkih operativaca. Uslijedila je brza industrijalizacija i prisilna poljoprivredna kolektivizacija. Zatim, u pregovorima sa drugim savezničkim snagama tokom Drugog svjetskog rata Sovjeti su se ponašali kao carska moć, proširujući svoju sferu utjecaja i namćući svoju hegemoniju širom istočne Europe. Jugoslavenski komunisti primjetili su ove znakove upozorenja pa su se napetosti između Jugoslavena i njihovih sovjetskih sponzora brzo pojavile. Zajedno sa partizanima u Albaniji, Titova je vlada bila jedini komunistički pokret u istočnoj Europi koji je došao na vlast na valu popularne borbe, a ne na leđima tenkova *Crvene armije*. Iako su odani Sovjetima, Jugoslaveni su odlučni ostati autonomni od Moskve.

Sve do 1948. godine Jugoslavija je održavala bliske veze sa Sovjetskim Savezom. Jugoslavija je nastojala da očuva političku nezavisnost i hegemoniju na Balkanu. Staljin je sa druge strane želio biti apsolutni gospodar istočne Evrope. On je optužio Tita i Jugoslaviju za nacionalizam i antisovjetski stav. Komunisti Jugoslavije su izbačeni iz Informbiroa koji je bio osnovan 1947. godine kao službeni forum svih internacionalnih komunističkih pokreta. Sovjetska propaganda Tita je portretirala kao izdajnika, plaćenika i slugu Zapada (**slika 3**).

²⁸ Breda Luthar i Maruša Pušnik, ur., *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (Washington D.C.: New Academia Publishing, 2010), 4.

²⁹ KPJ je skraćenica za Komunističku Partiju Jugoslavije.

³⁰ NOB.

Podjela iz 1948. i kasnije prijetnje protiv Jugoslavije iz Moskve potvrdili su mnogobrojne strahove o Sovjetskom Savezu. Sovjeti nisu bili socijalistička država, već sistem „državnog kapitalizma“, u kojem je „birokratska kasta“ nemilosrdno iskoristila radne i seljačke klase.³¹

Jugoslavenski komunisti krenuli su na nezavisni put nakon što su se 1948. godine odvojili od Sovjetskog Saveza i Staljina. Ovo odvajanje je bilo riskantno jer je prekidanje veza sa Sovjetima značilo gubitak vitalne vojne pomoći i vanjske trgovine. Odvojivši se od Sovjetskog Saveza Josip Broz Tito i njegova stranka trebali su radikalno preispitati ciljeve svoje revolucije i pronaći nove načine osiguranja odbrane i razvoja zemlje. U razdoblju od 1949. do 1950. godine vodeći teoretičari stranke, uključujući Edvarda Kardelja, Milovana Đilasa i Borisa Kidrića, postavili su ideološke osnove jugoslavenskog socijalizma.³² Prvo su razvili marksističku kritiku Sovjetskog Saveza.

Jugoslavenski socijalizam je nastavio i dalje ka svojim određenim ciljevima imajući na umu da socijalizam treba da razvija neposrednu demokratiju a 1950. godine se uvodi radničko samoupravljanje u SFRJ³³ sa parolom „*tvornice radnicima*.“ „*Neopobitna je istina da nema stvarne demokracije bez socijalizma, ali je jednako važna istina da nema ni socijalizma bez demokracije*.“³⁴ Raznovrstan put ka socijalizmu u Jugoslaviji našao je poklonike širom svijeta. U Istočnoj Evropi kombinacija tržišnog socijalizma i samoupravljanja ponudila je model za antistaljinističke reformatore dok su u kapitalističkom Zapadu demokratski socijalisti težili ka više „*humanom*“ socijalizmu. Jugoslavija je bila vodeći član Pokreta nesvrstanih.³⁵ Pokazala je održivost „*puta*“ između kapitalističke Amerike i komunističkog Sovjetskog Saveza. Novi model samoupravljanja iako najavljivan kao jako uspješan i obećavajući bio je zapravo obmana masa da u suštini one upravljaju same sobom odnosno da su neovisne o partijskim i državnim dirigovanjima. „*Represija iz 1948. ističu teoretičari nove komunističke partije ošamutila je mase*.“ Stoga sukob sa staljinizmom je bio motiviran više željom za dominacijom „*u svojoj kući*“ nego težnjom ka odvajanju dominacija u međunarodnom komunističkom pokretu. Jugoslavenski „*antistaljinizam*“ u internacionalnim okvirima se pretvorio u „*zamaskirani*“ staljinizam u domaćim okvirima.³⁶

³¹ Luthar i Pušnik (ur.), *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, 4.

³² „Život i smrt jugoslavenskog socijalizma“, zadnji put modificirano 7. jula 2018., <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans.html>

³³ SFRJ je skraćenica za Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju

³⁴ „Život i smrt jugoslavenskog socijalizma“, zadnji put modificirano 7. jula 2018., <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans.html>

³⁵ Pokret nesvrstanih -neutralne zemlje u hladnoratovskom dobu. Djeluje i danas.

³⁶ Fuad Muhić, *Staljinizam: Teorijski pogled na jedan fenomen* (Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1981), 431.

1.3. 2. Kardelj o socijalizmu, kulturi i umjetnosti

Edvard Kardelj bio je jedan od ideologa jugoslavenskog socijalizma i po nekima drugi čovjek Jugoslavije.

Bio je to takav društveno politički sistem u kojem se borilo protiv „*napada antisocijalističkih elemenata sa jedne i sa druge strane, kao i protiv mnogobrojnih ostataka nesvjesne idejne zaostalosti, koji su možda i veći problem od otvorene antisocijalističke akcije*“.³⁷

Nadalje Kardelj³⁸ kaže *treba da stvorimo socijalističke odnose, socijalističku sredinu, i onda će ona organski da proizvede i socijalistički mentalitet, koji neće podnositi pojave koje mi danas kritikujemo*.³⁹

„*Sigurno nećemo popraviti stanje na našem kulturnom frontu, na primjer nekim jednostranim mehaničkim osudama raznih modernizama i sličnih „izama“ na području umjetnosti niti praznim zgražavanjem nad niskim ukusom naših radnih ljudi koji traže razne Gričke vještice⁴⁰ i slične stvari*.⁴¹

Isto tako Kardelj govori o tome kako se stanje kulture neće popraviti ako se iznenada i nasilno zabrane „Gričke vještice“, detektivski romani i slična književnost ili pak džez-muzika i crtanje stripova. Govori o njima kao o kulturnoj razonodi i društvenoj potrebi i koje trebaju da se podmiruju iz sopstvenih izvora, jer ako se tako ne učini onda u „*naše mase dolaze i laka literatura, i džez-muzika i stripovi u najgorim inostranim varijantama, koje stvarno truju i omladinu i odrasle ljude*.“⁴² Bitno je dakle da trenutni sistem servira svoju domaću ponudu a to ovisi „*od naše stvaralačke sposobnosti, od toga šta socijalizam može novo da stvori i da oko toga novog okupi šire narodne mase*.“⁴³

Kardelj govori o tome da se komunisti trebaju boriti protiv raznih „*negativnih tendencija u oblasti ideologije i kulture. Nije to zadatak ove godine, pa ni zadatak samo jedne generacije. Još mnoge generacije vodiće borbu prije nego što se do kraja izmjene mentalitet i ideologija ljudi u skladu s društvenim promjenama*.“

³⁷ Edvard Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1979), 9.

³⁸ Edvard Kardelj (1910-1979)-slovenski i jugoslavenski komunistički revolucionar, partizan, političar, pisac i jedan od najbližih saradnik Josipa Broza Tita. Bio je glavni idejni tvorac i najveći teoretičar jugoslavenskog samoupravnog socijalizma.

³⁹ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V*, 10.

⁴⁰ Romani hrvatske književnice Marije Jurić Zagorke koji su izlazili kao ciklus romana od sedam svezaka. Prvi roman pod nazivom „Tajna krvavog mosta“ počinje izlaziti 1912. godine u Malim novinama.

⁴¹ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V*, 10.

⁴² Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V*, 11.

⁴³ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V*, 11.

U pogledu stranih utjecaja na tlu Jugoslavije Kardelj kaže: „Nesumnjivo je da ima i stranih utjecaja. Ali ne treba zaboraviti da strani utjecaj može da ima efekat na naš unutrašnji razvitak samo u tom slučaju ako unutar naše zemlje postoje uslovi i snage koje mogu da primaju takav strani utjecaj...Međutim, zatvarati se po Staljinovom receptu, izolovati se od svijeta ne samo da nije moguće, ne samo da je štetno nego nema i nikakvog smisla, jer i ako ne bi djelovali utjecaji iz inostranstva, ipak ne bismo ostali bez negativnih tendencija pošto i u našoj zemlji postoje za njih objektivni uslovi i pogodno tlo...Borba protiv negativnih stranih utjecaja, dakle, također mora da bude prvenstveno borba protiv sopstvenih izvora antisocijalističkih tendencija.“⁴⁴

Sistem koji vlada u „našoj novoj Jugoslaviji“⁴⁵ prema Kardelju jeste „socijalistička demokratija.“⁴⁶

Prema Kardelju treba se dosta vremena i nastojanja uložiti u obrazovanje mladih komunista i to da trebaju da se forsiraju „na marksizmu zasnovane društvene nauke, također u naše škole, razumije se ne u vidu dogmatskih shema odvojenih od života, kao što je to kod nas ranije bilo, shema koje su često više štetele nego koristile.“⁴⁷

Kritikujući uskogrudnost nekih partijskih „drugova“ Kardelj u pogledu rasonode i kulture kaže: „Meni se čini, međutim, da je osnovno da zabava bude zdrava, čovječanski čista, na jednom elementarnom kulturnom nivou, a to mogu da budu i džez-muzika i avanturistički roman. Ako budu to, oni će biti za mnoge ljude put ka višoj kulturi, a ne srozavanje u nekulturu.“⁴⁸

Bitno je da se ide u smjeru borbe za „socijalističku, političku i društvenu sadržinu kulturnog stvaranja...za nas se postavlja isključivo pitanje o tome da li je to kultuno stvaranje iskreno, pošteno, čovječansko ili ono služi kao pokriće za kontrabandu raznih reakcionarnih antisocijalističkih tendencija.“⁴⁹

Kardelj smatra da „mi kao komunisti ne treba da propisujemo bilo sadržinu, bilo tematiku bilo formu kulturnog stvaranja. Kad bismo i htjeli ništa ne bismo postigli. To je već u svoje vrijeme pokušavao da postigne Staljin sa svojim pravilima „socijalističkog realizma“, koji je u stvari samo dokazao da dekadencija može da dođe do izražaja i u tom obliku. A to se pokazalo i kod nas, jer i kod nas ima formi realističnih djela koja su po svojoj sadržini često ne samo dekadentna nego i izričito i svjesno antisocijalistička. Mi treba da se borimo za

⁴⁴ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V.*, 13.

⁴⁵ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V.*, 11.

⁴⁶ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V.*, 13.

⁴⁷ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V.*, 15.

⁴⁸ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V.*, 16.

⁴⁹ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V.*, 19.

slobodno kulturno stvaranje, ali organski povezano s velikim socijalističkim naporima naših radnih ljudi. ⁵⁰

1.3.2.1. Samoupravljanje

Samoupravljanje je pojam koji je bio karakterističan za jugoslavenski socijalizam autohtoni socijalistički brend kojim su se hvalisali njegovi idejni tvorci. Išao je ruku pod ruku sa demokratizacijom Jugoslavije. Čuvena parola „Tvornice radnicima“ jeste upravo parola ideje o samoupravljanju (**slika 4**).

„*Samoupravljanje je polivalentan pojam. U najširem i etimološkom značenju samoupravljanje je autonomija i sistem autonomije. U dubljem značenju samoupravljanje podrazumijeva nehijerarhijsku društveno-ekonomsku i političku strukturu u kojoj su partneri ravnopravni u odlučivanju i mišljenju, u skladu sa jednim novim ličnim kolektivnim pravom.*“⁵¹ Ovo pravo je osnovno pravo radničke klase. Ono se ne može izjednačiti sa samoupravnim pravom jer ona proizlaze iz prava na samoupravljanje. Pravo na samoupravljanje koje je individualno pravo definirano je Ustavom iz 1963. godine. U nijednom drugom socijalističkom ustavu nije definirano a nije bilo definirano ni ranijim Ustavom Jugoslavije.⁵² Ustav iz 1963. godine ga definira kao *neprikosnoven* a Ustav iz 1974. godine ga definira kao *neotuđivo*.⁵³ Kritizirajući birokratski, državno-kapitalistički sistem Sovjetskog Saveza Tito ne samo da je Jugoslavenima dao marksističko opravdanje za podjelu sa Rusima, već je također pružio polazište za svoju alternativu. Prvi korak bio je decentralizacija. Te su reforme (samoupravljanje, veća radnička prava) osmišljene kako bi spriječile uspon centralizirane, državne birokratije. Decentralizacija kroz lokalnu samoupravu, sudjelovanje na lokalnoj razini, radnička vijeća i otvorenija stranačka kultura poslužili su kao osnova za nezavisni put ka jugoslavenskom socijalizmu. Uprkos trudu usmjerenom ka povećanju sudjelovanja u političkom ali i ekonomskom odlučivanju u Jugoslaviji su se javili neki društveni sukobi (od 1957. do 1958. godine štrajk rudara u Sloveniji, 1968. godine masovni štrajk studenata). Postavlja se pitanje šta se desilo sa politikom samoupravljanja? Samoupravljanje je očito uvedeno ne u cilju osnaživanja radničke klase već u cilju povećane kontrole i discipline nad njima. Dakle, jugoslavenski komunisti su tražili manje prisilne načine za provođenje svoje politike. Ovaj sistem je imao rezultate u dva pravca.

⁵⁰ Kardelj, *Društvena kritika: Izbor iz dela V*, 20.

⁵¹ Jovan Đorđević, *Socijalizam i sloboda* (Beograd: Prosveta, 1985), 90.

⁵² Đorđević, *Socijalizam i sloboda*, 97.

⁵³ Đorđević, *Socijalizam i sloboda*, 97.

Samoupravljanje je „otvorilo“ zemlju u smislu da je Zapad pružio pomoć i ulaganja pri čemu dolazi do procvata trgovine kao i kulturalnih razmjena a sa druge strane samoupravljanje i reforme tržišta su „potkopale“ ekonomska obećanja sistema. Sve je vodilo ka tome da je samoupravljanje povećalo nejednakost.

1.4. Poslije šezdesetih eurokomunizam

*„Partije koje su se nalazile u eurokomunističkoj struji slagale su se da je potrebno vršiti demokratizaciju socijalizma, višepartijskim sistemom, parlamentom i predstavničkim institucijama, sve to sa narodnom suverenosti koja se ostvaruje pomoću općeg prava glasa, sa sindikatima neovisnim o državi i partijama, s pravom na opoziciju, s ljudskim pravima, vjerskim slobodama, slobodama kulturnog i umjetničkog stvaralaštva. Te iste partije željele su biti neovisne o bilo kakvom vanjskom međunarodnom rukovodećem centru i u pogledu drugih socijalističkih zemalja.“*⁵⁴

Engleski komunisti su još pedesetih godina XX stoljeća imali viziju i razrađen program tranzicije u socijalizam na demokratski način.

U komunističkom svijetu dolazilo je do neslaganja i stvaranja „*autonomnih struja i ideološke kreativnosti.*“⁵⁵

Takav je primjer Jugoslavije koja se suprotstavila Staljinu 1948. godine na opštu osudu svih ostalih prostaljinističkih zemalja. Samoupravljanje kao novi proizvod koji je ponikao u Jugoslaviji bio je vjerovatno u početku samo ideološki izum, odbrambeni mehanizam koji bi trebao pomoći da se „*pridobije narod koji će sudjelovati u izgradnji i odbrani jugoslavenskog komunizma.*“⁵⁶

Kasnije se ispostavilo da je samoupravljanje bila važna komponenta ekonomske i političke demokratije socijalizma. Izgleda da je eurokomunizam zapravo „*praktična afirmacija teze o samostalnom izboru puteva u socijalizam, izboru koji odgovara uslovima pojedine zemlje i savremenosti.*“ Taj pojam još označava i „*odbacivanje ideološkog monopola jednog centra komunističkog pokreta i doprinos rušenju dogme o jedinstvenom općeprihvaćenom modelu revolucije i izgradnje socijalizma.*“⁵⁷ To je zapravo politika a ne pokret koja ima svoja odobravanja i osporavanja.

⁵⁴ Vjekoslav Mikecin, ur., *Evrokomunizam i socijalizam* (Zagreb: Globus, 1967), 162.

⁵⁵ Mikecin, ur., *Evrokomunizam i socijalizam* , 164.

⁵⁶ Mikecin, ur., *Evrokomunizam i socijalizam* , 164.

⁵⁷ Mikecin, ur., *Evrokomunizam i socijalizam* , 164.

Do ranih 1960-tih godina samoorganizacija se produbila a zemlja se integrirala na strana zapadna tržišta. Jugoslavenski razvojni put koji je u velikoj mjeri financiran zajmovima se pokazao kao nestabilan.

*„Jugoslavenski model staljinizma, istakli su njeni ideolozi, nije unutrašnji (i samim tim legitimno historijski) produkt revolucionarnog kretanja jugoslavenskog društva već je isključivo pridošao izvana, kao proizvod voluntarističkog raspoloženja partijskog rukovodstva iz 1948. godine, koje je htjelo da se oslobodi staljinizma na spoljnom planu kako bi ga u još krućim oblicima uspostavilo na unutaršnjem planu.“*⁵⁸

Pedesetih godina Jugoslavija je bila najbrže rastuća ekonomija u svijetu, djelomično zbog svog slabog početnog položaja.⁵⁹

Kao posljedica raskola sa Staljinom Jugoslavija se otvara ka Zapadu i u godinama koje slijede dobija ekonomsku podršku te traži alternativne forme socijalizma.⁶⁰

⁵⁸ Muhić, *Staljinizam: Teorijski pogled na jedan fenomen*, 430.

⁵⁹ Bila je u početku jako nerazvijena

⁶⁰ Luthar i Pušnik, ur., *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, 6.

II. Šezdesete godine XX stoljeća

Šezdesete godine XX stoljeća predstavljaju jedan od najzanimljivijih perioda u ljudskoj historiji (**slika 5**). Poslije Drugog svjetskog rata Amerika je *de facto* najmoćnija sila na svijetu.

Poslijeratne godine⁶¹ obilježene su bejbi bumom i ekonomskim bumom⁶² u Americi, te razvojem predgrađa sa karakterističnim kućama u kojima su živjele mlade porodice.⁶³ Pedesete godine u Americi pored toga obilježili su unutrašnji konflikti i borba za civilna prava te unutrašnji rat protiv komunizma.⁶⁴ Američke diplomate smatrale su da su ekspanzijske tendencije SSSR-a najveća prijetnja demokraciji i kapitalizmu. Američko društvo bilo je u strahu od rušenja američkog poretka od stranih i unutrašnjih komunističkih elemenata. Stabilne 50-te godine daju uvertiru u turbulentne 60-te godine XX stoljeća u Americi.⁶⁵

Dosta je dokaza koji idu u prilog tezi da su šezdesete godine period „*kulturne revolucije*“ internacionalnog karaktera. U šezdesetima se „*rađaju*“ ikone kao što su: Če Gvara, Merilin Monro, Elvis Prisli te fenomenalni Bitlsi, Rolingstonsi i dr.. „*Posmatrane iz različitih perspektiva, šezdesete su bile decenija različitih dominacija.*“⁶⁶ Radi se o dominaciji kriza (podizanje Berlinskog zida, smjena Hruščova, Vijetnamski rat i dr.), novi fenomeni i pokreti (kao što su nova ljevica, studentski pokret, feministički pokret, pokret za prava homoseksualaca i dr.), kultura mladih (pop-art, hipi pokret, rokenrol, seksualna revolucija i dr.), tehnološka dostignuća (prvi čovjek i žena u kosmosu, prvi ljudi na Mjesecu, prve kontracepcijske tablete, prva transplantacija srca, prvi satelitski program i prva kompjuterska igrice i dr.).⁶⁷

Pored toga, bilo je to vrijeme političkih manifesta od kojih su mnogi loše provedeni i amaterski reproducirani.⁶⁸ Danas se šezdesete pamte uglavnom po studentskim protestima (zahvaljujući publiciranim izvorima). Studenti protestuju iz različitih razloga i na različitim kontinentima.

„Američki studenti su se borili za građansku jednakost i protiv rata u Vijetnamu, francuski protiv degolističkog režima, njemački su preispitali prošlost svojih očeva i njihovu ulogu u

⁶¹ Misli se na period poslije II svjetskog rata.

⁶² Baby boom, economy boom.

⁶³ Ovakve kuće su često nosile naziv „Fertility Valley“ i „The Rabbit Hutch“

⁶⁴ Vječiti neprijatelj američke demokratije.

⁶⁵ „Pedesete“, zadnji put modificirano 7. juli 2018., <https://www.history.com/topics/1950s.html>.

⁶⁶ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam* (Beograd: JP Službeni glasnik, 2016), 42.

⁶⁷ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam* (Beograd: JP Službeni glasnik, 2016), 42.

⁶⁸ Arthur Marwick, „The Cultural Revolution of The Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation.“ *The International History Review*, 27(4) (2010): 780-806.

*nacističkoj Njemačkoj, španski su se borili protiv Frankove diktature...*⁶⁹ Stoga su pobune bile potaknute iz različitih razloga i sa različitim porukama ali sa sličnim „*mehanizmima i manifestacijama*.“⁷⁰

Društva 1960-tih su okarakterisana kao ona koja pokretima izazivaju postojeće autoritete i konvencije: pokrete kao što su naprimjer oni u korist beskućnika, okoline, potrošača, arhitektonskih reformi i takve organizacije kao što su *Amnesty International* za političke zatvorenike ili *Release* za mlade ovisnike o drogama.⁷¹ U tim protestima za veća prava crnaca, slobode žena i gej populacije, prava Baska ili sjevernoirskih katolika bilo je i korisnih ali i uzaludnih elemenata.⁷² Protestni pokret uglavnom pokrenut od studenata je bio „*Nova ljevica*.“ U Europi od samog početka ovo je bio pokret marksističkih razočarenja sa Sovjetskom Unijom i oficijalnim komunističkim partijama. Šezdesetih godina crnci i bjelci zajedno protestiraju i proklamiraju slobodu govora u Berkleju. Tada se javila i kampanja protiv rata u Vijetnamu. Svakako se javlja i pobuna od strane žena koje su se osjetile u istom položaju kao i diskriminirani crnci jer su se borile protiv vlastitog ugnjetavanja kao i nedovoljnog obrazovanja, kojeg su bile lišene.

Jedna od učesnica protesta govori „*Dragi brat Huey.. ja nisam marksist ili čak ni revolucionar, samo sam Sharon, koja pokušava pretražiti moju dušu kako bih pronašla način na koji mogu biti od pomoći onima koji riskiraju svoje živote u ovim opasnim vremenima kako bi pomogli crncima... ja sam samo osoba. Situacija u kojoj sam sada je vrlo nezgodna zbog mog trogodišnjeg sina. Međutim, odrasla sam crna i sad kad sam konačno razbistrila um, ne mogu stajati kao osoba ispred mog sina. Upravo sada tražim informacije i znanja. Prijavit ću se za glasanje i pridružiti se nekim „zabrinutim“ organizacijama u mojoj zajednici. Ovo mora prestati. Organizacija poput Pantera je početak i želim vam pomoći da to ostvarite.*“⁷³

Formirane su i Nacionalna organizacija za žene (NOW⁷⁴) 1966. godine, pokreti za prava homoseksualaca i dr. Popularna izjava kasnih 1990-tih je bila „*Ako se sjećate šezdesetih vi niste bili tamo.*“⁷⁵ Postoji nekoliko tumačenja ove izjave. Prvo, negira da su oni koji su odrasli u sedamdesetim bili više politički i socijalno aktivni nego oni koji su im prethodili. Drugo, velika većina Amerikanaca koji su bili tinejdžeri ili odrasli u šezdesetima nisu stvarno

⁶⁹ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 42.

⁷⁰ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 43.

⁷¹ Marwick, “The Cultural Revolution of The Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation,” 780-806.

⁷² Marwick, “The Cultural Revolution of The Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation,” 780-806.

⁷³ Marwick, “The Cultural Revolution of The Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation,” 789.

⁷⁴ National Organization for Woman

⁷⁵ Marwick, “The Cultural Revolution of The Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation,” 789.

iskusili revolucionarne aspekte dekade osim posredovanjem televizije ili pop muzike. Treće, za „Woodstock generaciju“⁷⁶ (slika 18) ovo bi značilo da su bili u stanju „ukočenosti“ izazvane uživanjem droga i kao rezultat su im iz sjećanja nestala sve promjene koje su se događale.

II.1. Odnosi Jugoslavije i Amerike 1960 -tih

Šezdesete godine su bile turbulentne i obilježene zategnutim odnosima između Amerike i SSSR-a, između ostalih i otkrivanje i obaranje američkog špijuskog aviona iznad Sovjetskog Saveza tzv. incident U2 (1960-te). Nakon toga uslijedili su događaji podizanja Berlinskog zida (1961.), Kubanska raketna kriza (1962.) te vijetnamski rat (1955-1975)⁷⁷, eskalacija rata na Bliskom istoku i dr. Svi ovi događaji su vodili ka unutrašnjim problemima u mnogim zemljama. Ovo je period u kojem su djelovala tri američka predsjednika: Džon Kenedi, Lindon Džonson i Ričard Nikson.⁷⁸ Jugoslavija se još ranije izdvojila iz pro sovjetskog bloka i trebala se orijentirati prema Istoku ili Zapadu.

U to vrijeme ona bilježi privrednim napredak i povećanje životnog standarda. Nešto kasnije dolazi do ekonomske krize uz jačanje nacionalizma, povećanje neprijateljstva između konzervativaca i liberala, pobune studenata i dr. Iako je bilo očekivano da će Jugoslavija u ovakvom stanju da se prikloni Sovjetskom Savezu i razvije sukob u odnosu sa Amerikom to se nije desilo zahvaljujući diplomatima kao što su Edvard Kardelj, Koče Popovića, Marka Nikezića, Mirka Trepavca, Leo Matesa.⁷⁹ Generalna skupština UN-a je održana u New Yorku 1960. godine a značila je sastanak Josipa Broza Tita i Dvajta Ajzenhauera. Teme njihovog susreta su bila razna pitanja uz zaključak da je odnos između Amerike i SFRJ-e dosta dobar.

Ovi odnosi su počeli gubiti na snazi već održavanjem Prve konferencije nesvrstanih 1961. godine u Beogradu. Naime, Josip Broz Tito na konferenciji svojim govorom je izrazio nezadovoljstvo upućeno na adresu američke politike koja se ticala stavova oko Berlina te Gvantanamo baze na Kubi. Tito je svoje nezadovoljstvo izražavao izjednačavanjem politike Zapada sa imperijalizmom, nasilništvom i politikom sile.⁸⁰

Ovaj Titov stav je izazvao opće nezadovoljstvo u Americi koji se doživljavao kao razočarenje a „*Jugoslavija kao važan američki saveznik u podrijetvu monolitnosti komunističkog*

⁷⁶ Izraz koji se udomačio kao kulturološki žargon a označavao je generaciju muzičara i ljudi koji su prisustvovali masovnom muzičkom festivalu održanom 1969. godine. Woodstock je naziv muzičkog festivala.

⁷⁷ Sva američka vojna aktivnost prestaje 1973. godine.

⁷⁸ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 56.

⁷⁹ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 57.

⁸⁰ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 59.

*bloka*⁸¹ je bila apsolutno nezamjenjiva. Ipak, usprkos naporima da se održe stabilni jugoslavensko-američki odnosi prve posljedice su se osjetile u odbijanju investicionih kredita, rezova na razvoju i poticanju trgovine. Novonastale tenzije i odnosi između Jugoslavije su bile na zadovoljstvo Sovjetskog Saveza što se odrazilo posjetom Leonida Hruščova Beogradu 1962. godine.

Trebalo je raditi na poboljšanju tih odnosa. Jedan od značajnih susreta između Tita i zvaničnika Amerike je svakako susret sa američkim predsjednikom Džonom Kenedijem (**slika 6**). Josip Broz Tito je 16. oktobra 1963. doputovao u Ameriku. Tu su mu ukazane najveće počasti a dobrodošlicu mu je ukazao i sam predsjednik. Tito je rekao Kenediju da mu je zadovoljstvo da razmijeni sa njim mišljenja o aktuelnoj situaciji u svijetu: „ *Jugoslavenska vlada je uvijek željela da sa SAD-om održi prijateljske odnose. Drago mi je što, i Vi, gospodine Predsjedniče, dijelite to ubjeđenje. Vjerujem da će naši razgovori doprinijeti razvoju dobrih i stabilnih odnosa...i da će odraziti zajedničku zainteresovanost za očuvanje i učvršćenje mira u svijetu.*“⁸²

⁸¹ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 61.

⁸² Zvonko Štaubringer, *Ne staljinizmu* (Zagreb: OOUR GLOBUS, 1983), 242.

II.2. Amerikanizacija Jugoslavije: Ideologija konzumerizma

Šezdesete godine XX stoljeća predstavljaju burni period *hladnoratovskog desetljeća*⁸³ obilježen neprekidnom borbom supersila. Tokom šezdesetih godina XX stoljeća radi se na amerikanizaciji svijeta kroz dugoročne i kratkoročne ciljeve. Trebalo je svijet oblikovati po američkom modelu a istovremeno podrivati komunističku ideologiju. Odmah nakon raskola sa Staljinom 1948. godine započinje amerikanizacija jugoslavenskih prostora. Brzo se razvija i potrošačko društvo u Jugoslaviji također po američkom konceptu. Evropski konzumerizam je zamijenjen američkim Marshallovim planom⁸⁴ kada se stvara novi potrošački identitet.

Žan Luk Godar⁸⁵ govori o potrošačkom društvu kao o „*djeci Marksa i Koka-kole*.“⁸⁶

O pedesetim i šezdesetim godinama govorimo kao o zlatnom dobu potrošačkog društva (**slika 7**). To društvo je bilo bogatije na Zapadu, siromašnije na Istoku, a Jugoslavija se nalazila negdje u sredini. Svima je bilo zajedničko opsjednutost Amerikom koja je bila mjera stvari. Konzumerizam koji je zapravo produkt masovne produkcije i kapitalizma XX stoljeća postaje u Jugoslaviji dijelom socijalističke svakodnevnice. To potrošačko društvo po američkom modelu smatrano je za važno oružje u hladnom ratu. Sociolog Dejvid Rizman⁸⁷ u svom satiričnom eseju iz 1951. pod naslovom „Najlonski rat“ opisuje bombardovanje Sovjetskog Saveza američkom robom kao što su najlonke, cigarete, satovi i sl. na šta Sovjeti uzvraćaju bombardovanjem Amerike sa konzervama kavijara, bundama i hiljadama kopija Staljinovih govora. On je dao naslutiti da će konzumerizam biti iskorišten za dobijanja srca ljudi.⁸⁸

To vrijeme „zlatnog doba“ potrošačkog društva u Evropi koincidiralo je sa rastom standarda u Jugoslaviji. U razdoblju od 1958. do 1964. godine BDP je povećan za 80% a industrijska proizvodnja je rasla po stopi od 12% godišnje. Ipak, treba napomenuti da je

⁸³ Radina Vučetić, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“ *ČSP*(2)(2012):277-298.

⁸⁴ Službeno nazvan Plan evropske obnove bio je plan SAD-a o obnovi poslijeratne Evrope i suzbijanju utjecaja komunizma nakon Drugog svjetskog rata. Idejni tvorci plana bili su George Marshall i kolege iz Državnog sekretarijata, William L. Clayton i George F. Kennan. Plan se provodio od 1947.-1951. godine. U toku ovog perioda ubrizgano je 13 milijardi američkih dolara u evropsku ekonomiju. Posljedica mu je bila amerikanizacija ekonomije i tehnike u Evropi i načina upravljanja njima. Pored toga on se smatrao jednim od prvih procesa evropske integracije. Ponuđen je i Sovjetskom savezu i njegovim saveznicima ali uz određene političke reforme i pojačan stepen vanjske kontrole.

⁸⁵ Jean-Luc Godard (1930-). Francuski režiser. Jedan od najznačajnijih predstavnika Francuskog novog vala (Nouvelle vague).

⁸⁶ Vučetić, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“ 277-298.

⁸⁷ David Riesman (1909-2002)

⁸⁸ Vučetić, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“ 277-298.

Jugoslavija bez obzira na privredni rast, prema stepenu razvijenosti bila na dnu evropske ljestvice.

Prema časopisu *Time* jugoslavenska se ekonomija nalazila u haosu. Rasli su vanjski dugovi i nezaposlenost, prosječna plaća iznosila 53 dolara mjesečno, cijene hrane povećavale su se na godišnjem nivou i do 100% (luksuznije namirnice). Prema istoimenom časopisu takvo je „*stanje bilo rezultat stalnog balansiranja Jugoslavije između željezne komunističke kontrole i flertovanja sa kapitalizmom.*“⁸⁹

Jugoslaveni su za razliku od onih koji su živjeli sa druge strane „željezne zavjese“ mogli uživati u brojnim američkim proizvodima kao što su cigarete (Winston, Chesterfield, Salem...), luksuznim alkoholnim pićima (Johnny Walker, Martel, Bacardi..), kozmetici (Helena Rubinstein, parfemima Chanel, Dior, Nina Ricci), konzerviranoj hrani, čajevima i kafi, satovima (tipa James Bond) i drugim stvarima. Novine su reklamirale takvu vrstu proizvoda tako da se i na taj način etablirao zapadni potrošački kod. U to se vrijeme moglo kupovati preko kataloga *Quelle* koji se reklamirao u dnevnoj štampi kao katalog u koloru sa oko 25. 000 artikala. Također, 1963. godine u beogradsku zračnu luku slijeće prvi *Pan Americanov* avion koji je letio oko svijeta. Reklamiranje Pan Americanovih letova bilo je zastupljeno u novinama.

Po svemu sudeći društvo šezdesetih godina u Jugoslaviji karakteristično po „*samoposlugama, putovanjima oko svijeta, luksuznim stranim pićima u trgovinama i kupovinama preko kataloga*“⁹⁰ bilo je potrošačko društvo. U takvoj Jugoslaviji, sa jakim političkim ali i kulturnim vezama s Amerikom javilo se društvo s američkom svakodnevnicom.

Ovakvo društvo nastalo je kao rezultat američkog kulturnog imperijalizma koji je bio usmjeren ne samo na ideološke neprijatelje već na cijeli svijet. Za njegovo širenje veliku ulogu imaju i razni veliki sajmovi, izložbe na koji se pokazivala najnovija dostignuća, materijalno bogatstvo zemalja koje su izlagale na posebnim nacionalnim paviljonima. Dvajt Ajzenhauer je 1954. godine započeo „*potrošački orijentiranu ofanzivu*“ a čiji je direktni efekat bilo i pojačano učešće Amerike na službenim sajmovima. Ljudima se servirala slika o Americi kao o zemlji slobodnih ljudi koji žive u miru i komforu.⁹¹

⁸⁹ Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“277-298.

⁹⁰ Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“277-298.

⁹¹ Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“277-298.

Na sajmovima su prikazivane „tipične američke kuće“ sa raznim električnim pomagalicama, namještajem, automobilima i sl. Ljude je to fasciniralo, pa čak i oni koji sebi nisu mogli priuštiti ništa od toga su odlazili da posmatraju. Američki način života ljudima je izgledao dobro i primamljivo. SSSR i Amerika potpisuju *Sporazum o kulturnoj saradnji* 1958. godine, a kao rezultat toga već iduće godine održava se Sovjetska izložba u njujorškom Coliseumu, a američka u Sokolniki parku u Moskvi. Iako je namjera bila da se promoviraju naučna, tehnološka i kulturna dostignuća svake zemlje zategnuti politički odnosi pretvaraju tu izložbu u još jedno hladnoratovsko bojno polje.

Amerika je izložbom servirala svoja „najbolja jela“ milionima građana SSSR-a. „Prikazali su raznovrsnu i moderno pakiranu hranu“, Pepsi-Kolu, IBM-ov kompjuter koje je odgovarao na ruskom jeziku, 21 najnoviji model automobila, displeje na kojima su prikazivani odjeća (**slika 8**), igračke, kuhinje i dr. „ogromne ekrane u boji s projekcijama američkih cesta, studentskih kampusa, supermarketa, rock-and-roll show, aparate za domaćinstvo, Disneyeve filmove...“⁹²

Kao što se može zaključiti ova izložba bila je usmjerena na ljude svih uzrasta koji su na kraju bili zadivljeni kapitalističkom ekonomijom. Pomenuta izložba je doživljava nevjerovatan uspjeh koji se najviše odražava na psihološkom planu Sovjetskog čovjeka. Interesantan je bio odgovor sovjetske agencije TASS⁹³ da je prikazana američka kuća „tipična kuća prosječnog američkog radnika“ koliko je i Taj Mahal tipična kuća tekstilnog radnika iz Bombaya ili Buckingham Palace tipična kuća engleskog rudara.⁹⁴

U Jugoslaviji je posebno bio poznat Zagrebački velesajam.⁹⁵ Najveći interes u to vrijeme na velesajmu izaziva američki paviljon (**slika 9**). U prvih deset godina američkog sudjelovanja na sajmu (1955-1965) najposjećenije su bile izložbe „Samoposluga SAD“ iz 1957. godine, zatim „Poljoprivreda SAD“ iz 1964. te „Tehnologija poboljšava svakodnevni život“ iz 1965. godine.

Pored propagandne uloge ovaj sajam je za Amerikance imao i ekonomsku ulogu jer je npr. na Zagrebačkom velesajmu 1960. godine sudjelovalo 400 američkih tvrtki. Sajam iz 1967. godine posjetilo je 475.000 ljudi. Među posjetiocima je bio i predsjednik Tito, kome je američka izložba bila „vrlo interesantna“. Josipu Brozu je novopodignuta zgrada „veoma

⁹² Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“277-298.

⁹³ TASS (rus. ТАСС-Телеграфное агентство Советского Союза) kratica koja označava Telegraph Agency of the Soviet Union osnovane 1902. godine. Najveća je to novinska agencija u Rusiji i jedna od najvećih u svijetu.

⁹⁴ Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“277-298.

⁹⁵ Prva je poslijeratna izložba održana 1947. godine. Amerika prvi put na sajmu učestvuje 1955. godine

dobar paviljon.“ Na poklon je od američkog veleposlanika na dar dobio aparat za brzu fotografiju.⁹⁶

Naravno, Zagrebački velesajam koristila je i Jugoslavija kao oružje za vlastitu propagandu pokazujući svoj vanjskopolitički položaj budući da je na njemu učestvovalo oko 50 zemalja iz cijeloga svijeta.

Sovjeti su na američke čari potrošačkog društva odgovorili uglavnom sa tehničkim dostignućima. Tako su na sajmu 1964. godine pokazali maketu hidroelektrane koja se treba graditi u Krasnojarsku, tiskarski stroj i elektronski mikroskop. Međutim u popularnosti se nisu mogli takmičiti sa američkim paviljonom. Ljudi su uvijek na sajam dolazili da vide nešto novo, a često su SSSR-ovci nudili i nešto što je i bilo dijelom jugoslavenske svakodnevnice kao što su bunde ili knjige sovjetskih pisaca. Najlonski rat se obistinio kao što je i predvidio Rizman.

Razlike između Istoka i Zapada bile su očigledne i u pogledu automobilske industrije. To možemo vidjeti na velesajmu 1969. godine na kojem su amerikanci predstavili moderna ekstravagantna, „bijesna kola“ (Ford, Chevrolet,..) kako performansama tako i cijenom, dok su SSSR-ovci predstavili skromne mašine (Moskvič-412).

Prosječni je Jugoslaven, posjetitelj Zagrebačkog velesajma priželjkivao da i njegova realnost bude američki san. Čini se da je konzumerizam koji je serviran od strane Zapada uzimao srca i duše ljudi cijelog svijeta. Amerika je izvozila osim „materijalne demokracije“⁹⁷ i svijest o slobodi. Tu su slobodu stvarali brojni kućanski aparati koji su pružali višak slobodnog vremena, a svi su se naravno mogli nabaviti u samoposlugama.

Poruka je slijedeća, ljudi imaju pravo izbora. Imaju pravo izabrati kako će im kuća izgledati, šta će u nju staviti, šta će kupiti. To nije bilo pitanje političkog vrha već pravo svakog pojedinca na slobodan izbor.

Koncept samoposluge početkom XX stoljeća (1916. godine) osmislio je Klerens Sanders.⁹⁸ Samoposluge, a kasnije supermarketi⁹⁹ prepoznati su kao jedne od najvažnijih obilježja savremene Amerike. Samoposluga, odnosno supermarket bili su simboli američkog načina života.¹⁰⁰

⁹⁶ Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih),“ 277-298.

⁹⁷ Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih),“ 277-298.

⁹⁸ Clarence Saundres (1881-1953.)

⁹⁹ Sam naziv supermarket potiče od Alters Super Market osnovanog 1933. godine.

¹⁰⁰ Vučetić, “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih),“ 277-298.

SFRJ je uvela sistem samoposluge prije 1960. godine. Prva samoposluga je otvorena 17. decembra 1956. godine u Ivancu kod Zagreba. Tada nisu postojale u Austriji i Italiji, što je stalno naglašavano u tiskanim medijima.¹⁰¹

Čitav jedan supermarket po američkom modelu sa Zagrebačkog velesajma (**slika 10**) kupljen je i instaliran u Beogradu 1958. godine.

II.3. Umjetnička scena Jugoslavije šezdesetih godina

U ovom periodu na umjetničku scenu stupa konceptualna umjetnost. Period konceptualne umjetnosti historijski se poklapa sa Pokretom za civilna prava, Pokretom za emancipaciju žena, američkom intervencijom u Vijetnamu, kontra-kulturom čija je glavna parola bila sloboda za svakoga.¹⁰² Bio je to period velikih društvenih previranja i preispitivanja, buđenja i protestiranja. Počelo je sa 60-tim godinama XX stoljeća. O konceptualnoj umjetnosti i konceptualnim umjetnicima Sol Levi¹⁰³ je jedne prilike (1969. godine) rekao da su: „*radije mistični nego racionalistični. Oni skaču na zaključke koje logika ne može dosegnuti...nelogično rasuđivanje dovodi do novog iskustva.*“¹⁰⁴

Opisivajući šezdesete i sedamdesete godine u Jugoslaviji referirajući se na umjetničku scenu Želimir Košćević kaže: „*...vjerovali ili ne, tih godina u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, Sarajevu...događale su se vrlo važne umjetničke stvari, stvoreni su vrlo snažni kulturni centri, afirmirali su se novi umjetnici i umjetnički pravci. To je, vjerovali ili ne, bila bujna, plodna, kreativna, interaktivna i hrabra scena, scena koja je kroz umjetnost otvarala društvene teme. Pritom, bilo je tu vrlo različitih idejnih i ideoloških polazišta, ali je dijalog bio živ. Polemika se podrazumijevala, ali polemike su se vodile bez zaguljenosti u javnom diskursu.*“¹⁰⁵

Jugoslavija nije kaskala za umjetničkim svijetom Zapada, nego je bila ravnopravna sa njim. „*Zagreb je u najmanju ruku bio ravnopravan sa Berlinom ili Parizom. Beograd, Sarajevo i Ljubljana, pa čak i Skoplje jednako su aktivno i inovativno pratili europska kulturna zbivanja. Idejne postavke su bile različite ali je umjetnički aktivizam i umjetnički*

¹⁰¹ Vučetić, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih),“ 277-298.

¹⁰² Lucy Lippard R, *Six Years: The Dematerialization of the Art Object from 1966 to 1972* (Berkley, Los Angeles, California: University of California Press 1973), 7.

¹⁰³ Solomon „Sol“ LeWitt (1928-2007.) bio je američki umjetnik koji se vezuje za različite pokrete, uključujući Konceptualnu umjetnost i Minimalizam.

¹⁰⁴ Lippard, *Six Years: The Dematerialization of the Art Object from 1966 to 1972.*, 7.

¹⁰⁵ Lippard , *Six Years: The Dematerialization of the Art Object from 1966 to 1972*, 7.

rezultat bio vrlo usporediv. Čak što više, bili smo ispred takozvanih velikih europskih centara.“¹⁰⁶

Valja spomenuti i da je period šezdesetih i sedamdesetih godina XX stoljeća za bosanskohercegovačku umjetničku scenu imao jako veliki značaj. Ovaj period odlikuje se „širinom manifestacija, brojnošću ostvarenja i jedan je od najznačajnijih perioda bosanskohercegovačke moderne i savremene kulture, kako u oblasti likovnih umjetnosti tako i u književnosti, muzici, filmu, izdavaštvu i djelovanju znanstvenoistraživačkih i kulturnih institucija. Sedamdesete godine obilježene su popuštanjem ideoloških stega.“¹⁰⁷

II.4. Modernizam i avangarda u Jugoslaviji

U Jugoslaviji su već polovinom pedesetih godina modernizam i avangarda u usponu. „Šezdesetih je godina to uobičajena pojava u muzejima i galerijama, na pozorišnim scenama, na muzičkim festivalima, i u umjetničkim časopisima. Sam vrh svjetske avangarde stiže u Jugoslaviju šezdesetih.“¹⁰⁸ Taj dio visoke kulture Zapada je korišten i kao propagandno sredstvo kojim će se američke vrijednosti dopremiti u neku zemlju. Kao što je poznato Jugoslavija je 1948. godine raskrstila sa Staljinom i odredila jedinstvenu trajektoriju među socijalističkim zemljama. Bila je i dosta relevantan međunarodni faktor budući da je bila glavna država Pokreta nesvrstanih. Edvard Kardelj koji je bio drugi čovjek Jugoslavije kritikuje sovjetski model i sovjetsku praksu što je značilo omekšavanje partijskog rukovodstva prema kulturi. Pored toga treba izdvojiti i izložbu Petra Lubarde¹⁰⁹ i djelovanje zagrebačke grupe EXAT 51. godine koji su označili kraj sa socrealizmom.¹¹⁰

Borislav Mihajlović Mihiz¹¹¹ spominje umjesto socijalističkog realizma novi socijalistički esteticizam. Miroslav Krleža u svom referatu „O slobodi kulture“ polemše o socijalističkom realizmu i općenito o čuvenoj staljinističkoj misli o književnicima kao „inžinjerima duša.“¹¹²

Jugoslavija se okreće ka Zapadu i kao rezultat toga dolazi do napretka kulturnog i naučnog života. Pikaso je posjetio tadašnju Jugoslaviju.¹¹³ Interesantna je priča oko plakata za film

¹⁰⁶ Eda Vujević, “Želimir Košćević: Institucije treba ukinuti! Ta kultura je zastarjela.“ *Slobodna Dalmacija*, 15 maj, 2016. <https://www.slobodnadalmacija.hr/misljenja/glava-u-balunu/clanak/id/312622/zelimir-koscevic-institucije-treba-ukinuti-ta-kultura-je-zastarjela>.

¹⁰⁷ Aida Abadžić-Hodžić. *Bosanskohercegovačka grafika 20. stoljeća: Šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća u kontekstu evropskog moderniteta i postmoderniteta*. (Sarajevo: Tugra, 2011), 7.

¹⁰⁸ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 228.

¹⁰⁹ Crnogorski slikar (1907.-1974.), član SANU i JANU.

¹¹⁰ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 228.

¹¹¹ Književni kritičar i scenarista (1922.-1997.).

¹¹² Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 228.

¹¹³ Naravno nikada fizički već kroz poneko njegovo djelo.

Bitka na Neretvi kojeg je Pikaso uradio za 12 boca vina iz Jugoslavije. Inače, to je bio peti najskuplji film neengleskog govornog područja u to vrijeme (**slika 11**). U tadašnjoj je Jugoslaviji moglo biti objavljeno djelo Orvela¹¹⁴ (1969. godine) i štampana sva djela Solženjicina.¹¹⁵

Međutim, modernizam i avangarda u muzejima, galerijama, koncertnim dvoranama, kao i na scenama jugoslavenskih pozorišta nisu pružali pravu sliku odnosa jugoslavenske vlasti prema umjetnosti. Stanje je u kulturi bilo uzavrelo. Tome svjedoči mnogo „slučajeva“ tokom cijele decenije (1970-te) koji su dokaz pritisaka države na umjetnike. Djelovalo je da je sve dozvoljeno¹¹⁶ međutim treba reći da su modernizam i avangarda šezdesetih godina u umjetnosti bile „*dopuštene i dobrodošle na nivou forme, ali ne i na nivou suštine.*“¹¹⁷

¹¹⁴ Roman „1984“

¹¹⁵ Aleksandar Isajević Solženjicin (1918.-2008.) bio je ruski prozaist koji se svojim pisanjem suprotstavljao Staljinu. *Persona non grata* u SSSR-u zbog otvorenog kritiziranja sistema.

¹¹⁶ Dokaz je prisustvo avangarde u umjetnosti.

¹¹⁷ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*. 230.

III. Moda

Moderno doba koje je stupilo na historijsku pozornicu tehničko-tehnološkom revolucijom u XIX stoljeću¹¹⁸ „obilježeno je konzumerističkim mentalitetom, povećanom trgovinom i demografskim promjenama naročito onim u pogledu urbanog konteksta.“¹¹⁹

U toku XX stoljeća bila je aktualna funkcionalistička paradigma u svijetu mode koja je „kritizirala modu zbog toga što nije slijedila princip praktičnosti i korisnosti.“¹²⁰

Čak su i feministice kritizirale takvu modu koja sprječava fizičku mobilnost žene i štetna je za njeno zdravlje. Kritizirana je i pretjerana kićena i nepraktična ženska odjeća. Žene su trebale prihvatiti odjeću koja oslikava tijelo onakvo kakvo ono jest. To načelo funkcionalnosti bio je od ključnog značaja za moderni dizajn: forma treba da slijedi funkcionalnost a racionalnost umjetničkih proizvoda ocjenjuje se njihovom praktičnošću.¹²¹

Dakle, doba konzumerizma koincidira sa pojavom tehničko-tehnoloških pretpostavki za masovnu proizvodnju, drugim riječima koincidira sa pojavom industrijske revolucije, odnosno pojavom fabrika. Šezdesete godine XX stoljeća označavaju prekretnicu u svijetu mode, trenutak račvanja linealne moderne modne historije.¹²² Sistem počinje da puca i da se transformira. Dešava se demokratizacija mode i već pomenuto račvanje na haute couture¹²³ i industrijsku produkciju (prêt à porter).¹²⁴ Prva je sinonim za luksuz i ekskluzivnost dok je druga sinonim za masovnu produkciju.

Šezdesetih godina XX stoljeća kult mladosti je toliko dobio na snazi kao nikad do tada u historiji čovječanstva. Moda gubi elitističku prirodu uslijed demokratizacije i postaje masovni fenomen. Ona je u deceniji šezdesetih godine bila prevozno sredstvo transmisije političkih stajališta. Nešto kasnije postaje glasnogovornikom seksualnih sloboda, za razliku od stidljivosti koja je proklamovana ranijim periodima. Prvi val dizajnera šezdesetih godina materijalizira nove vrijednosti¹²⁵ koje se promoviraju rock muzikom, zvijezdama¹²⁶ i od strane omladine. Estetika mladih, kult individualizma i novi izgled su stvari koje obilježavaju

¹¹⁸ Tragovi moderniteta pojavljuju se naravno i ranije u 17. i 18. stoljeću.

¹¹⁹ Maria Gama, “The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective“, *Comunicação e Sociedade* 24 (2013): 221.

¹²⁰ Negrin Llewellyn, “Sebstvo kao slika: Kritički osvrt na postmoderne teorije mode“, *Tvrđa* 1-2(2006): 141.

¹²¹ Llewellyn, “Sebstvo kao slika: Kritički osvrt na postmoderne teorije mode“, 141.

¹²² Prema Lipovetsky: stogodišnja moda.

¹²³ Francuski izraz za visoku modu. Onu nezgrapnu, nenosivu modu koju možemo vidjeti po modnim pistama i koja služi za inspiriranje, za izvor nadahnuća modnoj industriji. Njena svrha je promocija modnih kuća. Charles Worth je 1857. godine voštane figure zamijenio manekenkama. Ovo je sve pomoglo u širenju mode u Evropi tokom prve polovine 20. stoljeća

¹²⁴ Doslovno označava spremno za nošenje.

¹²⁵ Gama, “The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective“, 224.

¹²⁶ Misli se na ljude iz javnog života glumce, pjevače i sl.

šezdesete godine. Mediji doprinose pojavi masovne i hedonističke kulture koja je karakteristična za mlade. Pored toga, trgovački centri kao *novi univerzumi*¹²⁷ zajedno sa procesom urbanizacije perifernih urbanih dijelova doprinose širenju nove kulture. Tržni centri su *tehnološke izložbe slika*. Oni nude mnoštvo mogućnosti, kontrolirani megalopolis gdje je sve predodređeno.¹²⁸

Oni su *ne mjesta*¹²⁹ koja remete naše živote, univerzumi obilja, momentalnog, viška. Prostori koji nude pomirenje sa unutrašnjim kontradikcijama. Lutajući ovim prostorima mi nemamo ništa zajedničko sa ljudima koji hodaju pored nas, to je način da se riješimo drugih ljudi. Ovim činom suprimiramo kolektivno a konzumacija dolazi do izražaja kao kolektivna stvar. To je prilika da se iskusi ono što se ne može iskusiti svakodnevnim životom. Naše je zadovoljstvo u „*aboliciji svakodnevnog prostora*.“¹³⁰

Čin kupovanja je čin odmora. Konzumacija i ležernost su jedna te ista stvar. „*Mehanika dominacije Zapadnog svijeta*“ ide linijom gdje kulturne industrije „*zarobljavaju subjektivnost subjekta*“. Sve što je potrebno jednoj individui se namiruje onim što možemo kupiti, konzimirati. Što je više kulturna industrija moćnija to ima moći da determinira: „*potrebe konzumenta, da produkuje iste, da ih kontrolira i disciplinira*.“¹³¹

Omasovljavanjem mode i konzumerizma postali smo uživaoci McMode¹³², tj. brze mode analogne brznoj hrani,¹³³ koja se odlikuje „*ubrzanom produkcijom, multiplikacijom, distribucijom i prodajom*.“¹³⁴

Fenomen mode se veže za sve veći prodor potrošačkog društva (koji se često vezuje za pretjerano rasipništvo i stalne promjene tržišne robe) ali i pokušaje otpora prema ovakvom društvu. Ono je često povezano sa superiornijim položajem jedne kategorije u društvu pa sve do konzumerističkih tendencija da se sve pretvori u robu.¹³⁵ Ona je oduvijek težila da izvrši neku podjelu, na osnovu staleža, te da napravi neke razlike u društvu. „*Moda je apsolutna gospodarica ambicija i takmičenja među ljudima*“¹³⁶ bilo da nameće duge, elegantne haljine ili modu farmerki u kombinaciji sa debelim džemperima. Ona je dobar pokazatelj ukusa određene vremenske epohe stoga je ne treba sagledavati samo kao odijevanje već i kao

¹²⁷ Gama, “The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective,” 225.

¹²⁸ Gama, “The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective,” 226.

¹²⁹ eng. non places

¹³⁰ Gama, “The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective,” 226.

¹³¹ Gama, “The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective,” 227.

¹³² eng., McFashion.

¹³³ eng., fast food.

¹³⁴ Gama, “The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective,” 228.

¹³⁵ Điro Dorfes, *Moda* (Novi Sad: Bratstvo jedinstvo, 1979), 7.

¹³⁶ Dorfes, *Moda*, 7.

sociološki, estetski faktor koji se širi van haljine, farmerki i doseže do raznih područja od filozofskih, političkih i sl. Potreba svakog pojedinca da se odijevanjem personalizira dovodi do zaključka da čovjek uistinu teži da ne bude sasvim prirodan. U suštini čovjek se služi svojim tijelom da bi ga učinio faktorom diferencijacije, prijetnje te ga pomoću odjeće koristi za dobijanje nove slike o sebi. Stoga moda po Đilou počinje onog momenta kada čovječanstvo izađe iz divljeg stadija.¹³⁷ Naposljetku, moda se javlja kada ova modifikacija tijela nastaje iz čisto estetskih razloga sa raznim bilo psihološkim bilo društvenim motivima. Politička i društvena nestabilnost može da bude uzrok promjena u smislu mode.¹³⁸ Povezanost mode i socijalnog statusa je stabilna i gledano historijski ima mnoga uporišta u raznim kulturama.

III.1. Semiotika mode

Roland Barts¹³⁹ je u svojoj monografiji iz 1967. godine „*The fashion system*“ bio prvi, među ostalim semiotičarima koji opisuju modu iz znaka i semiotičke tačke gledišta. Prema Bartsu, moda po sebi nema smisla bez riječi, opisa i njene analize. Barts koristi časopise *Elle* i *Le Jardin des Modes* iz godina 1958. i 1959. kao primjer. U svojoj knjizi „Mitologija“ isti autor počinje otkrivati ideološku iluziju potrošačkog društva. Kako autor spominje, glavni faktor učinka euforije ili utjecaja je kod. Cijeli sistem se temelji na ovom kodu a zahvaljujući ovom kodeksu, čovječanstvo osjeća smjer, red u svijetu. Barts nije bio zainteresiran za pravu „krpu“ jer potrošači po definiciji, nikada nisu imali interakcija s njom. Potrošači međusobno reagiraju s tkaninom koja već prelazi transformaciju tj. proces označavanja. Modni sistem pretvara stvarnu tkaninu u nešto što postane ispunjeno sa značenjima simbola, vrijednosti.¹⁴⁰ Kao što pokazuje Barts, moda definira ono što jeste radeći kao i vaš identitet, kako se želite predstaviti. Kombinacija prepoznatljivog, poznati modni elementi utječu na posjedovanje pojedinca kao fashionista, nekoga u trendu.

Glavno pitanje, s kojim se moda „igra“ cijelo vrijeme, jest „Tko sam ja?“ na vrlo lagan način.¹⁴¹ Postoje pravila u modi, ona diktiraju šta i kako, gdje, ona suknja predstavlja žensku, usku trapericu, seksualnu haljinu eleganciju i sve ovo pravilo primamo kao istinu, jer

¹³⁷ Ukrašavanje tijela tetovažama.

¹³⁸ Dorfès, Moda, 7.

¹³⁹ Roland Barthes (1915-1980.)

¹⁴⁰ Ivanna Gladys-Mirkovska, “The Fashion System: Roland Barthes“, zadnji put modificirano 1 mart 2018., <https://cuni.academia.edu/Semioticscz>

¹⁴¹ Gladys-Mirkovska, “The Fashion System: Roland Barthes“, 4.

automatski postaje istina. I mi, kao potrošači, uzimamo tu istinu kao dio naše stvarnosti, slažemo se da budemo dio ovog sistema koji se temelji na kodu, kojeg su napravili drugi.¹⁴² Zimel¹⁴³ tvrdi da *je moda obavezna modifikacija ukusa*. Moda je pravilo mijene, određeni režim ukusa, vezana za vrijeme tako da nešto što se danas sviđa, već sutra biti prevaziđeno.¹⁴⁴ Garderoba može biti materijalizacija paradigmatičke pozadine individualnog odijevanja, njezin je izraz pojedina konkretna odjeća koju neka osoba nosi u određenoj prilici, ona ima određeni jezični kvalitet, iako semiotičari imaju problema u definiranju tog jezika jer se njihova istraživanja bave više odijevanjem a ne modom. Znakovi, tj. značenja se konstantno mijenjaju, dešava se transformacija, npr. transformacija džinsa u bež pamučne hlače.¹⁴⁵ Cilj jezika nije samo da uspostavi komunikaciju, tj. da se prenesu poruke između sagovornika. Uloga jezika ogleda se i u tome *da pobudi neki osjećaj, da se podstakne neki čin ili da se od njega odvрати, te da se duša dovede u posebno stanje*.¹⁴⁶ Ove karakteristike jezika donekle se mogu primijeniti i kod odijevanja.

III.2. Metamorfoza mode

Autor Torstajn Veblin¹⁴⁷ je krajem XIX stoljeća okarakterisao modu kao „*lakmus papir društvenih mijena* i kao *simbolički dokaz društvenog statusa u području proizvodnje i nametanja društvenih razlika*.“

To je svojevrsna klasna teza o nastanku i održivosti mode koju je zastupao i Pjer Buerdju.¹⁴⁸ Ovakve sociološke teorije nisu mogle objasniti cijeli spektar nedosljednosti modnih ciklusa unutar modnog sistema i modnog rječnika koja su se ogledala u iznenađenjima, nepredvidljivosti, iracionalnim i nesvjesnim u modi i odijevanju na ulici i na pistama.¹⁴⁹ Sociolog Vani Kodelupi¹⁵⁰ u fokusu svog posmatranja stavlja potrošača u odnosu na brzinu ponude i potrošnje, i promjenu kojoj je izloženo društvo i pojedinac, tj. njegovo tijelo koje je preobraženo, „morfirano“ odnosno zahvaćeno procesom morfiranja.¹⁵¹

¹⁴² Gladys-Mirkovska, "The Fashion System: Roland Barthes", 4.

¹⁴³ Georg Simmel (1858-1918.)-njemački filozof i jedan od prvih njemačkih sociologa

¹⁴⁴ Ugo Volli, „Moda i komunikacija: Semiotika mode i odijevanja“, *Tvrđa* 1-2 (2006): 131.

¹⁴⁵ Volli, „Moda i komunikacija: Semiotika mode i odijevanja“, 131.

¹⁴⁶ Volli, „Moda i komunikacija: Semiotika mode i odijevanja“, 134.

¹⁴⁷ Thorstein Veblin (1857-1929.)-američki ekonom i sociolog

¹⁴⁸ Pierre Bourdieu (1930-2002.)-francuski sociolog, antropolog i filozof

¹⁴⁹ Ante Tonči Vladislavić, „Na rubovima mode i tijela“, *Tvrđa* 1-2 (2006): 103.

¹⁵⁰ Vanni Codeluppi

¹⁵¹ Vladislavić, „Na rubovima mode i tijela“, 105.

Salvador Dali je jedne prilike izjavio da „*je moda ono što izlazi iz mode*“, tj. ono što je u neprestanom stanju mijenjanja. Zakon promjenjivosti je dakle osnovna karakteristika mode i bit mode.¹⁵² Prema Thorstein Veblen-u modni ciklusi nastaju iz potrebe *da se izbjegne ružnoća koja nakon određenog vremena obilježava svaki predmet*, tj. iz potrebe *da se dosegne viša estetska razina*.¹⁵³ Za Zimela konstantna mijena u modi proizlazi iz neprestane dijalektike između imitacije i diferencijacije.¹⁵⁴ Rečeno najjednostavnije, moda je dakle neprestana promjena.¹⁵⁵

III.2.1. Fenomen tekućeg tijela

Danas najprihvatljivija teorija mode je ona od Žil Lipovetskog¹⁵⁶ koji naglašava nešto suprotno. Ova „*forma moda*“ *uključuje sve ono što postoji u društvu: kulturu masovnih medija, reklame, politiku, itd.* Upravo je tek danas jasno da *komunikacija nastoji sve više osvojiti cjelokupno društvo i svakome području nametnuti svoj zakon promjenjivosti*.¹⁵⁷

Taj zakon promjenjivosti nastoji da uvuče cjelokupno društvo, uvlačeći na taj način ne samo društveno, nego i fizičko tijelo. To tijelo je u stanju „*tekućeg tijela*“ koje nema određenih granica. Identitet *se stapa sa vanjskim sa kojim uspostavlja neprekinuti tok razmjera*.¹⁵⁸

Moda danas, za razliku od prošlosti radi sa tijelom koje može mijenjati, čak što više odjeća *mora neprestano tragati za osobnim povezivanjem sa tijelom*. Šta se desi kada dođe do pretjeranog širenja mode koje predlažu sistemi odijevanja? Vjerovatno je to jedan od razloga što pojedinci kolektivne mode doživljavaju kao društveno nametnute.¹⁵⁹

Bilo koji modni stil nije neka ad hoc inovacija koja je došla iz vedra neba nepovezana sa prijašnjim stilovima i modnim izražajima. Stil se događa u domenu miješanja starog i novog. Sadašnjost uvijek ima dašak prošlosti koji je izvađen iz historijskog konteksta i presađen u sadašnjost. Odijevanje na način prošlosti u *osnovi je scenografija, očiti ili prikriveni performans*. Mrežaste jakne koje je nosio veliki broj djevojaka devedesetih uz hlače bile su *citiranje šezdesetih i sedamdesetih godina*.¹⁶⁰

¹⁵² Vanni Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, *Tvrđa* 1-2 (2006): 119.

¹⁵³ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, 119.

¹⁵⁴ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, 119.

¹⁵⁵ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, 120.

¹⁵⁶ Gilles Lipovetsky ()-Francuski pisac, filozof i sociolog.

¹⁵⁷ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, 121.

¹⁵⁸ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, 121.

¹⁵⁹ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, 121.

¹⁶⁰ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti“, 124.

Šezdesetih i sedamdesetih godina bilo je u modi kupovanje nošene odjeće koja se mogla nabaviti u posebnim trgovinama ili sajmištima kao što su recimo bili Porta Porteze ili londonski Portobell. Osamdesete godine obilježene su oduševljenošću sa institucionaliziranom umjetnošću. U modi je bilo nositi dizajnersku odjeću, potpisanih kreatora, dizajnera, stilista. Nošeno se zamjenjuje sa „lažnom modom“ tj. falsifikatima raznih brendova kao što su Lacoste, Levis, Gucci i dr.¹⁶¹

Funkcionalnu i prirodnu odjeću savremeni teoretičari mode ne priznaju, *već zastupaju forme odijevanja koje naglašavaju kulturalno proizvedenu narav tijela i vlastitog identiteta*. Takvo je shvatanje također problematično ako se vlastiti identitet poistovjeti sa slikom koju nameću reklamne agencije i modna industrija. Moderne teorije odijevanja razotkrivaju neodrživo „prirodno tijelo“ ali ni same u potpunosti nisu oslobođene stega.¹⁶²

III.3. Moda i socijalizam

Moda je izgleda bila stvar koja je proganjala i plašila socijalizam, budući da je ona fenomen promjenjivog karaktera i kao takva je u stanju da ugrozi socijalističke vrijednosti koje se temelje na *stabilnosti, strahu od promjena, prediktabilnosti i na vječnosti*.¹⁶³

Socijalistička moda je rođena 1930-tih godina u staljinističkom Sovjetskom savezu i održala se sve do 1980-tih godina u drugim socijalističkim zemljama kao što su Čehoslovačka, Istočna Njemačka, Mađarska, Poljska i Jugoslavija. Statična socijalistička moda je izgubila bitku od dinamične mode Zapada. Režim je stalno gurao svoje viđenje mode kroz institucije i promovirajući je kroz časopise za žene.¹⁶⁴

Socijalistička moda je bila fenomen koji se povezivao sa elitizmom jer je za „njeno“ praktikovanje trebalo novca, vremena i veza.¹⁶⁵ Socijalistička estetika je ženu vidjela kao radnicu odjevenu u praktičnu radnu uniformu. Poslije Drugog svjetskog rata u Istočnoj Evropi dolazi do uspostavljanja novog političkog i društvenog uređenja. Nova je žena bila ritualistička repeticija ranih boljševističkih pokušaja da stvore utopiju.

¹⁶¹ Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti,“ 125.

¹⁶² Codeluppi, „Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti,“ 121.

¹⁶³ Djurdja Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism* (Cambridge: MIT Press, 2010), 1.

¹⁶⁴ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 5.

¹⁶⁵ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 1.

Čitav socijalistični sistem bio je dosta spor jer je generiran petogodišnjim planovima i hijerarhijskim sistemom odlučivanja za razliku od Zapadnog sistema koji je bio fluidniji i skloniji bržim promjenama.

Socijalistička moda je bila utemeljena na socijalnom realizmu, na mitovima i tradiciji. Staljin je uvijek na slikama predstavljan sa vojnim odijelom koje ima sličnosti sa tradicionalnom tunikom ruskih seljaka¹⁶⁶ kao „ikonografski simbol društva koje se vraća konzervativnim i nepromjenjivim formama“¹⁶⁷ (slika 12). Zemlje Istočne Evrope bile su prisiljene da prihvate taj centralistički oblik proizvodnje odjeće. Željeli su poništiti materijalnu tradiciju odijevanja i nametnuti svoju utopijsku odjeću. U Sovjetskom savezu otvoreni su lanci *Dom modelei* (Kuće prototipova) iz kojih se koordiniralo tekstilnom industrijom i u kojima se pravio dizajn za masovnu produkciju odjeće u cijeloj zemlji. Prva takva je otvorena u Moskvi 1935. godine.¹⁶⁸ O modi kao modi se počinje govoriti 1950-te godine. U centralnim institucijama mode modni dizajneri su imali sličnu ulogu kao i umjetnici socrealizma. Odjeća u socrealizmu nije posmatrana kao svakodnevni objekt, već su slike luksuznih haljina bile medij vizualizacije progresa o kojem je socijalistički režim sanjao. Hruščev je pedesetih godina XX stoljeća nastojao da nametne jedan novi skromni i čisti modernistički izgled koji je ličio konstruktivističkom purizmu i uzdržavanju.

Lansirana je nova estetika dobrog socijalističkog ukusa sa „*proleterskom strogoćom, skromnom ljepotom i konvencionalnom elegancijom.*“¹⁶⁹

Jedno je bila moda koja je bila proklamovana na socijalističkim modnim kongresima, praktikovana u domaćim i stranim političkim manifestacijama i predstavljana u časopisima, a drugo svakodnevna moda koja je bila njena alternativa. Pedesetih godina dolazi do popuštanja režimskih stega i represije pa narod postepeno počinje da se u većoj mjeri susreće sa stranom, Zapadnom modom i modernitetom. Ipak, u trgovinama nije bilo moguće kupiti takvu robu sa Zapada. Zato je cvjetalo crno tržište. Bilo kako bilo, socijalistički režimi su znali da je moda sa Zapada tražena roba u njihovim zemljama. Politički lideri su, kako bi osigurali legitimitet pravili ustupke i „dogovore“ sa srednjom klasom, obećavajući da će dopremiti više takvih željenih stvari „u zamjenu za političku lojalnost.“¹⁷⁰

Promotori popularne svakodnevne odjeće bili su pripadnici srednjeg staleža koji je postepeno prelazio u buržoaziju. U kasnijim fazama socijalizma rastu i zahtjevi srednje klase. Šezdesetih

¹⁶⁶ Tolstovka.

¹⁶⁷ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 7.

¹⁶⁸ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 5.

¹⁶⁹ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 5.

¹⁷⁰ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 11.

godina došlo je do eskalacije srednje klase zahvaljujući dobrim odnosima sa Zapadom¹⁷¹ i stvaranja konzumerističkih navika.

U Moskvi je lanac rabljene robe *Komok* diskretno nudio zapadnu robu koju su donosili stranci ili Sovjetske diplomate sa Zapada a koju bi prodavali za pozamašne iznose. Međutim, to ni približno nije zadovoljavalo potrebe tržišta. Žene su trošile dane u nadi da će naći nešto od zabranjene odjeće. Ljudi su proučavali odjeću drugih i znali su odakle potječe. Književnica i kritičarka književnosti Fransin du Plezi Grej¹⁷² opisuje kako je jedna žena opisivala odjeću drugih dok je sjedila u biblioteci: „*Ona talijanska suknja sigurno je kupljena u Petrovskaya ulici...ona bluza je francuska i mora da je djevojka nekog stranog diplomate, lijep detalj na ovratniku moram ga pokušati sašiti na šivećoj mašini...a što se tiče onih cipela i bilježnice mora da ih je kupila na nedavnom putu u Mađarsku, tako da ona mora da je član Partije.*“¹⁷³

Jedan je ruski naučnik američkom poznaniku priznao kako su „*ljudi željeli imati bilo šta što nije Sovjetsko-košulju, kravatu, torbu. To im je pomoglo da se osjećaju da su bolji od drugih.*“¹⁷⁴

Ljudi su bili opčinjeni zapadnom modom i njenom raznolikošću jer iz njihove perspektive ona im je pružala priliku da iskažu *individualni estetski stav.*¹⁷⁵

U drugim socijalističkim zemljama, naprimjer u Mađarskoj džins je „dozvoljen“ 1960-te godine kada su ga mladi ljudi počeli nositi u javnosti. Nazivan je ideološki pogodnijim imenom-farmerke. Škole i zvanične omladinske organizacije su se doduše protivile džinsu, ali je medijska kritika bila blaga.¹⁷⁶

¹⁷¹ Što je uvjetovalo i veći i lakši priliv informacija o Zapadnoj modi.

¹⁷² Francine du Plessix Gray (1930-) književnica i kritičarka književnosti.

¹⁷³ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 267.

¹⁷⁴ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 269.

¹⁷⁵ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 269.

¹⁷⁶ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 269.

III.3.1. Sovjetska moda 1960-tih, discipliniranost, zapadnjački utjecaji i strategije potrošnje

Koje je tačno mjere poduzimala država da bi snabdijela odjećom sovjetski narod? Kakvu je odjeću narod trebao da odijeva te šta su oni uistinu odijevali? Kako bismo odgovorili na data pitanja trebamo da rekonstruiramo cijeli sistem sovjetske mode, produkciju, distribuciju i konzumiranje modnih artikala. To svakako zahtjeva višestruku analizu. Na prvom mjestu teorija i produkcija su usko vezane sa političkom, ekonomskom i kulturnom historijom. Na drugom mjestu je historijat sovjetsko-zapadnih ekonomskih kontakata preko kojih se je zapadnjačka moda infiltrirala u sovjetsko društvo. Treći nivo analize je vezan za svakodnevni život-stvarnost potrošnje na odjeću i modne ukuse sovjetskih potrošača.

Na teritoriju Sovjetskog Saveza ne može se govoriti o modi bez povezanosti sa politikom. Nizom mehanizama se nastojalo stvariti ovakvo „discipliniranje.“ Mnogi teoretičari i ekonomisti su postavili osnovni postulat: stav sa poštovanjem prema proizvodima koji su nastali kao rezultat socijalističkog rada i proizvodnje. Naime, ekonomisti su bili ubijedjeni da moda predstavlja negativan faktor, onaj koji je „stran“ socijalističkoj ekonomiji i da ometa planiranu proizvodnju, distribuciju te potrošnju na odjeću.¹⁷⁷ Dizajneri su definirali primarnu funkciju odjeće kao edukaciju konzumerističkog ukusa. Slijedili su Staljinovo uvjerenje i borbu za „kulturnošću.“ „Prekrasna i udobna odjeća koja krasi osobu i zadovoljava nju ili njega svojom udobnošću, pomaže pojedincu u njegovoj estetskoj edukaciji Sovjetske javnosti.“¹⁷⁸ U odijevanju se osjećao stil socijalističkog realizma. Sovjetska moda je okarakterisana ne po senzacionalnosti i ekstravaganciji nego radije po udobnosti, praktičnosti, funkcionalizmu i higijeni. Ta priroda sovjetske mode je bila obilježena idejom harmonije kao znakom dobrog ukusa. Odnosila se na odabir boja kao što su slaganje boje cipela i ženske torbice pa se savjetovalo da „ako se usklade ove dvije boje sve je usklađeno.“ Moda je i dalje imala veću progresiju u kapitalističkim zemljama gdje je vladao princip stalne kompeticije. Modni ukusi sovjetskih i zapadnih glumica su bili vrlo slični, orijentirani preme pariškim trendovima. U junu 1959. godine umjetnici *Bolshoi* teatra popunili su moskovski klub Kryl'ia sovetov gdje su više od pet dana pokazivali kolekcije Kuće Kristian Dior.¹⁷⁹ Vrlo važan događaj u sovjetskoj formulaciji i shvatanju mode je bio „Šesti Svjetski Festival Mladih i Studenata“ u Moskvi 1957. godine na kojem se preko vestern filmova širio moćan utjecaj

¹⁷⁷Denis Kozlov i Eleonory Guilburd. *The Taw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*. (Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2013), 402.

¹⁷⁸Denis Kozlov i Eleonory Guilburd. *The Taw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*, 403.

¹⁷⁹Denis Kozlov i Eleonory Guilburd. *The Taw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*, 425.

mode Zapada (**slika 13**). Tada su u blizini trgovina studenti iz Austrije, Holandije, Danske, Italije, Švedske, Finske, Čehoslovačke, Poljske i Bugarske na štandovima prodavali cipele, najlon-čarape, muške hlače, kratke ženske jakne, bluze, odijela, kravate, suknje, kape, kabanice i dr.¹⁸⁰ Policija je reagirala na ove ilegalne aktivnosti i zarobljavala je ne prodavače nego kupce koji su uglavnom bili studenti. Drugi ilegalni „kanal“ za import ovakve odjeće je bilo švercanje. Kako god, svaki mladi student koji je bio odjeven u nesovjetsku odjeću je bio meta i optuživan je za *stilizhnichestvo* ili hipsterizam. Ekonomisti su postavljali granice za obilje, optužujući modu da će uzrokovati brisanje egalitarističkog društva.¹⁸¹ Ona je kritizirana kao mjesto kompeticije i socijalne distinkcije koji su inkompatibilni sa idejom generalne jednakosti. Oni koji su modu branili od ovako fragilnog položaja branili su je argumentom da je važna jer *ulijeva* dobar ukus. Za neke potrošače rigidne norme dobrog ukusa su zamijenjene sa novim siluetama.

III.3.2. Politika i odijevanje: slučaj zara i feredže

Da li se država „pitala“ za to kako će i šta ljudi nositi u javnosti ? To možemo vidjeti na primjeru nošenja žena muslimanki. Nakon Drugog svjetskog rata u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini (NR BiH) posebno je aktualizirano to pitanje. „*Nošnja zara i feredže označena je kao prepreka koja je priječila muslimankama da koriste sve stečevine socijalističke revolucije i da participiraju u privrednom, kulturnom i političkom životu.*“¹⁸².

Ovaj je razlog bio ideološki motiviran i sa ciljem da komunistička vlast na čelu sa KPJ inicira agresivnu akciju za konačno rješenje ovog pitanja. Izvršenje ovog zadatka sprovodila je Antifašistička fronta žena Bosne i Hercegovine (AFŽ BiH)¹⁸³ i druge masovnije organizacije te radni kolektivi i preduzeća. Pored nabrojanih u ukidanju feredže i zara učestvovala je i Islamska vjerska zajednica Federativne Narodne Republike Jugoslavije (IVZ FNRJ).

„*Muslimanka sa zarom i feredžom nije se uklapala u viziju komunističkog ideološkog obrasca razvoja socijalističkog čovjeka i društva.*“¹⁸⁴

¹⁸⁰ Denis Kozlov i Eleonory Guilburd. *The Taw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*, 425.

¹⁸¹ Denis Kozlov i Eleonory Guilburd. *The Taw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2013. str. 428.

¹⁸² Kujraković, Nusret. “Zakon o zabrani nošenja zara i feredže iz 1950. godine u NR Bosni i Hercegovini“. U *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa pažnja! odjeca, umjetnost, identitet*, 4. Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta, 2014.

¹⁸³ Antifašistički front žena (AFŽ), masovna politička i borbena organizacija žena Jugoslavije, osnovana 6.12.1942. godine na konferenciji u Bosanskom Petrovcu, pod pokroviteljstvom KPJ. Kasnije je AFŽ ukinut.

¹⁸⁴ Kujraković, “Zakon o zabrani nošenja zara i feredže iz 1950. godine u NR Bosni i Hercegovini,“ 47.

Nije se odmah išlo na usvajanje zakona o zabrani pomenutih odjevnih predmeta. Naime u tzv. predzakonskoj fazi koja je trajala od 1947. do 1950. godine pokušalo se masovnim pokretima doprijeti do svijesti ljudi te doći do momenta kada će žene muslimanke dobrovoljno skinuti zar i feredžu. Uloga AFŽ bila je da organizira sastanke, razgovara sa vjerskim predstavnicima, uglednim i istaknutim osobama iz reda muslimanskog naroda, da organizira konferencije na kojima su pozivane žene i vjerski službenici¹⁸⁵, te otkrivene žene. Pritisak je bio veliki na imamima¹⁸⁶ i na njihove žene koji su morali poslužiti kao primjer ostalima (**slika 14**). Svi značajniji organi IVZ podržali su prije ili kasnije ovu inicijativu. Ova politička akcija ipak nije dala željene rezultate. Prijedlog Zakona o zabrani nošenja zara i feredže Vlade NR BiH usvojio je Zakonodavni odbor Narodne skupštine na sjednici održanoj 21.09.1950. godine, koju je vodio Džemal Bijedić. Prijedlog ovog zakona obrazložio je Hakija Pozderac. Narodna skupština Bosne i Hercegovine usvojila je ovaj zakon 28.09.1950. godine na svom redovnom osmom zasjedanju. Prije samog izglasavanja i obrazlaganja zakona pročitana su pozdravna pisma¹⁸⁷ masovnih organizacija i radnih kolektiva iz svih krajeva kojeg se ovaj zakon ticao.¹⁸⁸

Zakon je stupio na snagu 04.11.1950. godine. Prethodno je pokrenuta snažna politička akcija koja bi spriječila masovni otpor naspram ovog zakona i masovna kršenja zakona, tako reći narod se upoznavao sa zakonom i prije nego što je donešen. Na organiziranim mitinzima žene su demonstrativno skidale zar što je bilo popraćeno medijima.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Posebno oni koji su napustili svoj poziv i prešli u državnu službu.

¹⁸⁶ Muslimanski vjerski službenik. Kod nas poznatiji pod terminom hodža.

¹⁸⁷ Pisma čitao sekretar Narodne skupštine Todo Kurtović.

¹⁸⁸ Kujraković, " Zakon o zabrani nošenja zara i feredže iz 1950. godine u NR Bosni i Hercegovini," 49.

¹⁸⁹ Npr. List Oslobođenje.

IV. Moda šezdesetih

Moda je forma kulturnog izražavanja koja uvijek reflektira najdublje brige i pitanja društva. Za razliku od književnosti, muzike ili umjetnosti, modom se komunicira na indirektan način na jeziku i logici koji su samo njoj svojstveni. „*Moć mode je da zarobi sadašnjost i da čak predvidi budućnost.*“¹⁹⁰ Ta je njena sposobnost vidljiva tek sa protokom vremena.

U toku Hladnog rata¹⁹¹ borbu su vodili ljudi u uniformama: *ljudi u sivim flanelnim odijelima korporacijske Amerike, u plavim pamučnim odijelima maoističke Kine, špijuni u kaputima obje strane konflikta i mladi ljudi koji su nosili plavi džins svugdje gdje se protestovalo protiv gore navedenih.*¹⁹² Poslije Drugog svjetskog rata sredinom pedesetih godina civilna uniforma tj. odjeća, postaje sivo odijelo, „*skrojeni omotač koji je garantovao društveni ugled.*“¹⁹³ „Novi izgled“ koji se počeo promovirati u svjetskoj modi od 1947. godine¹⁹⁴ bio je zapravo modificirani stari izgled koji je naglašavao žensku seksualnost i bio je nalik na korzetnu modu vikorijanskog doba. Negirao je ženama komfor i otvorio put feministicama za napad. Bio je propagiran od strane američke štampe i Holivuda¹⁹⁵. Moda 1950-tih godina orkestrirana je iz Pariza. Promoviran je „*luksuz i idealistička ljubav prema ljepoti te superiornost kapitalističkog sistema.*“¹⁹⁶ Iza željezne zavjese žene su bile uskraćene od uživanja ovakve mode a moć zavođenja takve mode bila jako snažna pa su imaginacije išle u tom smjeru da bi se svaka Ruskinja naprosto istopila pri prvom viđenju jedne pariške haljine. To je oslikano i u filmovima kao što je npr. film *Silk Stockings*. Ovaj mjuzikl iz 1957. godine je adaptacija istoimenog pozorišnog mjuzikla iz 1955. godine. Oba navedena mjuzikla su adaptacija filma *Ninotchka* iz 1939. godine. „*Nakon što tri sovjetska agenta ne uspijevaju u*

¹⁹⁰ “The Fashion Front.”, zadnji put modificirano juli 2018, edition.cnn.com/fyi/backgrounders/cold.war.fashion/index.html.

¹⁹¹ Period geopolitičkih tenzija nakon II svjetskog rata između sila istočnog bloka (Sovjetski savez i satelitskih zemalja) i sila zapadnog bloka (SAD, NATO saveznici i druge zemlje). Obuhvata period između 1947.-1991. godine.

¹⁹² “The Fashion Front.”, zadnji put modificirano juli 2018, edition.cnn.com/fyi/backgrounders/cold.war.fashion/index.html.

¹⁹³ “The Fashion Front.”, zadnji put modificirano juli 2018, edition.cnn.com/fyi/backgrounders/cold.war.fashion/index.html.

¹⁹⁴ Promoviran od strane Christian Dior-a. Predstavljen u toku turneje po Americi

¹⁹⁵ Npr. Sex ikona Marilyn Monroe

¹⁹⁶ “The Fashion Front.”, zadnji put modificirano juli 2018, edition.cnn.com/fyi/backgrounders/cold.war.fashion/index.html.

*misiji da vrata sovjetskog kompozitora iz Pariza, Ninotchka je poslana da dovrši misiju i da ih sviju vrati. U početku osuđuje dekadentni Zapad, ali polako potpada pod njegove čari.*¹⁹⁷

U filmu se pojavljuje pjesma The Ritz Roll and Rock, koja predstavlja parodiju rokenrol žanra koji je bio u razvoju u Americi.¹⁹⁸ U svijetu mode itekako je bio prisutan diskurs Hladnog rata. Štampa je odigrala ključnu ulogu kao oružje u modnom ratu. Pomoću slavnihih urednica modnih magazina Karmel Snou i Dajena Vriland¹⁹⁹ javnost „je dobila percepciju modne industrije kao o svijetu tajni i intriga. Bio je to svijet u kojem su dizajneri ljubomorno čuvali svoje kolekcije od špijuna, sabotera i plagijatora.“²⁰⁰

Zapadna kultura je vizuelna civilizacija. Moda nema smisla bez riječi. Preko mode, odnosno preko riječi vodi se propaganda socijalnih vrijednosti. U semiotici, koja predstavlja nauku o značenju znakova i simbola i funkcioniranju znakovnog sistema posebno mjesto zauzimaju materijalne forme (nešto što se može vidjeti, čuti, dodirnuti, pomirisati, okusiti) i mentalni koncepti. Sve što vidimo kao prirodno u principu je samo konstrukcija. Moda, hrana, vijesti o slavnihih ličnostima sve su to prema Barthesu²⁰¹ „euforični sistemi, sistemi koji donose konzumentima zadovoljstvo, a često kriju i negativnu stranu.“²⁰²

Početakom šezdesetih desilo se nešto specifično a to je da oba spola prihvataju isti odjevni predmet npr. farmerke, majice, radničke kombinezone. Koji je bio razlog za ovu pojavu? Iako postoje tvrdnje da se to javilo iz želje da se žene maskuliniziraju a muškarci feminiziraju kao jedina prihvatljiva teza uzima se da je došlo do perioda ne uniseksa nego ne seksa. To je značilo potrebu da se vlastiti nedostaci dopune onima iz suprotnog spola. Međutim, postojala su neka mala obilježja razlikovanja npr. postojanje prednjeg otvora na pantalonama ili ne.²⁰³

¹⁹⁷ “*Silk Stocking (1957): Plot*“, zadnji put modificirano juli 2018., http://www.imdb.com/title/tt0050972/plotsummary?ref_=tt_ov_pl

¹⁹⁸ “*Silk Stockings*https“, zadnji put modificirano juli 2018., [://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Stockings_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Stockings_(film))

¹⁹⁹ Carmel Snow i Diana Vreeland.

²⁰⁰ “*The Fashion Front*.”, zadnji put modificirano juli 2018., edition.cnn.com/fyi/backgrounders/cold.war.fashion/index.html.

²⁰¹ Roland Gérard Barthes (1915-1980) je francuski teoretičar književnosti, filozof, kritičar i semiotičar.

²⁰² Ivanna Gladysz-Mirkovska, “*The Fashion System: Roland Barthes*“, zadnji put modificirano 1 mart 2018., <https://cuni.academia.edu/semioticscz>

²⁰³ Ivanna Gladysz-Mirkovska, “*The Fashion System: Roland Barthes*“, zadnji put modificirano 1 mart 2018., <https://cuni.academia.edu/semioticscz>

IV.1. Historija džinsa

Priča o džinsu u Americi počinje 1848. godine.²⁰⁴ Džins odnosno traper (denim) su prvo nosili rudari kojima je bila neophodna čvrsta i teško poderiva odjeća. Levi Štraus²⁰⁵ u San Francisku pokreće biznis sa plavim trapericama (blue jeans) sa Jacobom Davisom 1873. godine.²⁰⁶ Levi Strauss se smatra izumiteljem džinsa. Taj bavarski imigrant, u San Francisco dolazi 1850. godine sa zalihom snažnog platna za kojeg se nadao da će ga prodati ljudima koji prave šatore i pokrivače za vagone. Kada je vidio odjeću rudara koji kopaju zlato svoje platno je usmjerio na studiju izrade hlača. Levis džins hlače nastaju nekoliko godina kasnije. Dakle, džins je u početku bio lokalni fenomen namijenjen rudarima. U žargonu biznismena tekstilne industrije blue jeans se naziva i „plavo zlato.“ Izvorni prijevod je plavo platno ili teksas platno. Postoji razlika između njih. Blue jeans (plavi džins) je izdržljiviji, krući te uslijed nošenja blijedi mu boja dok je teksas platno svako drugo plavo platno obojeno vještačkim bojama, a plavi džins prirodnim bojama. Ključna tačka transformacije džinsa u Americi je bio Drugi svjetski rat. Počinju ga nositi žene za koje označava oslobođenje i osvježenu udobnost. Mnoge žene nose džins u fabrikama u kojima mijenjaju svoje muževe koji odlaze na evropska ratišta. Džins jednak za oba spola (unisex) počeo se povezivati sa mladošću, slobodom i pobunom. Nakon 1950-tih razvija se era Holivuda i western filmova. Dobri i loši kauboji,²⁰⁷ svi oni bez izuzetaka nose džins. Ova odjeća je simbolizirala kulturu „mladih“ i bila je prikladno sredstvo za rušenje spolnih granica (**slika 14**).²⁰⁸

Poslije Drugog svjetskog rata džins se dodatno popularizira, a kao rezultat toga rastu kompanije koje ga proizvode (Wrangler; Lee). Nose ga i radnici u fabrikama. Džins populariziraju brojne zvijezde muzičke i filmske industrije.

Tako na primjer Džejms Din postaje filmska i modna ikona zahvaljujući svojoj ulozi u „Rebel Without a Cause.“ (**slika 15, 16**). U pomenutom filmu markantni glumac nosi džins. Šezdesetih godina džins postaje popularan širom univerziteta i koledža u Americi. Na univerzitetima je brzo „zbačen“ kežual stil, a zamijenjen je džins hlačama naročito u kombinaciji sa majicama kratkih rukava (obično sa tekstualnim natpisima). Džins hlače

²⁰⁴ Ovisno o različitim literaturnim izvorima. Podaci variraju od 1848. do 1850. godine.

²⁰⁵ Levi Strauss (1829-1902.)- njemačko-američki poduzetnik.

²⁰⁶ Patricia A. Cunningham i Susan V. Lab, ur., *Dress and popular culture* (Ohio: Bowling Green State University Popular Press, 1991), 35.

²⁰⁷ eng. Cow boy

²⁰⁸ Cunningham i Lab, *Dress and popular culture*, 35.

postaju jednom vrstom „uniforme“. Ova odjeća „sa ulice“ počela je dominirati američkom scenom a džins je dobio na važnosti kao „uniforma američke kulture.“²⁰⁹

Džins će prihvatiti i hipi (hippie) pokret te će izumiti niz njegovih varijacija kao što su bojenje džinsa, vez po džinsu i dr. Polako postaje ikona pop kulture, pa čak i u zemljama kao što je bivša Sovjetska Republika. Jedno vrijeme je džins bio „zaboravljen“ tamo jer je simbolizirao američki način života čemu su se sovjetske vođe protivile.²¹⁰

Džins, Koka- kola i Miki Maus postaju proklamatori američke globalne hegemonije. Ali šta ih čini tako američkim? Možda je to njihova povezanost sa demokratijom.²¹¹ Muškarci i žene, stariji i djeca, teroristi i predsjednici nose džins.²¹² Džins, nije više bio sredstvo niveliranja moći. Za svih godina kada je džins bio dominantan utjelovio je mnogo različitih poruka, te funkcionisao na različite načine- kao simbol „ustanka“, izraz vlastite kreativnosti, kao amblem savremenosti, moderne svijesti; te kao dokaz opće čežnje i nesigurnosti. Promjene u džins stajlingu, uljepšavanju i marketingu su usko vezane sa promjenama u društvu u cjelini. Ove promjene služe kao lijep ali tačan „barometar“²¹³ trendova u savremenoj popularnoj kulturi. Fenomen džinsa zaslužuje ozbiljnu pažnju u udjelu proučavanja popularne kulture.

IV.2. Legende o džinsu

Analizom legendi o pojavi džinsa koje nisu ništa drugo nego reklamni trikovi kompanija za njihovu proizvodnju ali i snažnu ekspanziju, Ivan Kovačević²¹⁴ pojavu džinsa vezuje za pojavu tri verzije legendi. Po prvoj verziji u doba zlatne groznice na Aljasci radnici ispirajući zlata zbog klečanja su „habali“ svoje pantalone pa je Livai Štraus napravio pantalone od platna za šatore koje su postale poznate po svojoj izdržljivosti. Po drugoj legendi Štraus u doba osvajanja Amerike dolazeći brodom do nje doživljava brodolom a sve što mu je ostalo nakon njega su jedra od kojih je napravio pantalone koje su se prodavale zahvaljujući svojoj izdržljivosti. Po trećoj verziji legende platno koje Štraus koristi je bilo ono kojim su se pokrivala konjska kola prilikom osvajanja Divljeg zapada.²¹⁵ Na osnovu paradigmatke

²⁰⁹ Paul S. Boyer, *The Oxford encyclopedia of American cultural and Intellectual history. Vol 2* (USA: OUP, 2013), 383.

²¹⁰ Nancy Robinson Masters, *Jeans* (USA: Cherry Lake Publishing, 2007), 9.

²¹¹ Eric Nelson, *The Mall of America: Reflections of a virtual community* (Minnesota: Galde Press, 1998), 117.

²¹² Nelson, *The Mall of America: Reflections of a virtual community*, 117.

²¹³ Cunningham i Lab, *Dress and popular culture*, 13.

²¹⁴ Ivan Kovačević (1950.-) antropolog, trenutno radi Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

²¹⁵ Ivan Kovačević, “Blue jeans kao element masovne kulture.” *Etnološke sveske II* (1980): 14.

analize prikazanih verzija Kovačević dolazi do zaključka da prva paradigma opisuje trku za bogatstvom, „zlatnu groznicu“, druga paradigma je trenutna situacija pronalazača plavog džinsa, treća predstavlja sam čin pronalaska plavog džinsa koji će voditi paradigama kvaliteta pantalona i njihovoj izdržljivosti sve do dosezanja velikog financijskog uspjeha koji je dostigao njihov „pronalazač“. Na osnovu analize paradigmi autor zaključuje da one ukazuju na američki san. Kako su se ove legende proširile po svijetu? Teško je dati odgovor na ovo pitanje. Teško je i shvatiti kako su ove legende stigle u Jugoslaviju. Ono što je džins uživao na svjetskoj sceni jeste uvjerenje u njegovu neospornu kvalitetu. To širenje džinsa krenulo je sa pantalonama koje su svojim krojem bile vrlo funkcionalne: ne stežu u struku i na kukovima, široke su, prema stopalima kroj im se sužava te je olakšano kretanje. Taj model je nazvan „američki model džins pantalona.“²¹⁶ Zbog čega je džins kao odjevni predmet uživao ovu istaknutost i trajanje toliko dugo u poređenju sa svim ostalim odjevnim predmetima uistinu nikada nije dovoljno razjašnjeno. Ponekad se smatra apsurdnim nazvati džins modom jer je on postao način života. Pojavu džinsa ne možemo samo pripisati pop muzičkoj sceni već je vjerovatno muzička i filmska industrija učinila dosta da bi ga promovirala više od bilo kojeg drugog utjecaja. Džins je postao moderan u studentskim krugovima u Americi već ranih 1930-tih.²¹⁷ Amerika je postala ona koja uspostavlja smjer kao i ritam mode mladih ljudi poslije Drugog svjetskog rata. Kako je kultura mladih postala otvorena utjecajima, tako je bilo sve više džinsa ali on nije sve do ranih 1970-tih bio prihvaćen od strane svih dobrih skupina. Čak ih je Iv Sent Loran²¹⁸ proizvodio.²¹⁹ U svojoj knjizi iz 2006. godine *Jeans: A Cultural History of an American Icon* Džejms Salivan²²⁰ traga za historijom pojave džinsa u Americi. On džins naziva „američkom uniformom“²²¹ i proglašava ga „najprodavanijim i najpromjenljivijim odjevnim predmetom od svih.“²²² S tim u vezi neki od najpoznatijih brendova kao što je Dizel (Diesel) zahvaljujući TV reklamama prikazuju mnoštvo načina u kojima je džins utjelovio dva stoljeća mitova i ideala američke kulture.²²³ Ova specifična veza između odjevnog predmeta i kulturnih prilika, i američkog identiteta je dinamična i podložna je promjenama i širenju. Džins je specifičan zbog svog svoje polivalentnosti i utvrđenog pravila u materijalizaciji i prikazivanju normiranih američkih vrijednosti. Šezdesetih i sedamdesetih godina XX stoljeća džins doživljava transformaciju iz radne u odjeću za

²¹⁶ Kovačević, „Blue jeans kao element masovne kulture,“ 14.

²¹⁷ Elizabeth Ewing, *History of 20th century fashion* (Batsford: Pavillon books, 2014), 155.

²¹⁸ Yves St Laurent (1936-2008.)- poznati modni dizajner.

²¹⁹ Ewing, *History of 20th century fashion*, 155.

²²⁰ James Sullivan

²²¹ „American uniform“

²²² James Sullivan, *A Cultural History of an American Icon* (Waterville, Maine: Thorndike Press, 2006), 10.

²²³ Daniel Miller i Sophie Woodward, ur., „Global denim“ (New York: BERG, 2011), 69.

svakodnevni život. Transformaciju džinsa iz radne odjeće u svakodnevnu inicirao je kako je ranije naglašeno Holivud.²²⁴

Šezdesetih godina brojni su omladinski pokreti usvojili džins kao svoju „uniformu“ koja ih je izdvajala od mejnstrima. „U izoliranoj komunističkoj Istočnoj Evropi džins je predstavljao progresivne Zapadne ideale i najpoželjniju robu.“²²⁵

Džins je prenio utjecaj sa ulice na modne dizajnere budući da su sada modni dizajneri slušali volju naroda umjesto da su im nametali način na koji se trebaju oblačiti. Šezdesetih su proizvođači uvidjeli novu marketinšku nišu koju su predstavljali mladi ljudi. Oni su preferirali modu koja se stalno mijenja, tu su uvidjeli svoju šansu da zarade veliki novac.²²⁶

IV.3. Legendarni status džinsa

Tokom historije, promjene u smislu odijevanja su bile pokretane iz viših društvenih slojeva dakle „odozgo“ dok od šezdesetih godina XX stoljeća te promjene se pokreću iz nižih društvenih slojeva, dakle „odozdo.“²²⁷ To se desilo iz razloga jer se šezdesetih godina upravo javljaju promjene koje su poticale od društvenih slojeva pripadnika pank, dark ili hipi pokreta.

U šezdesetim godinama, traperice su stekle nova značenja. Pomak se osjetio krajem pedesetih godina i početkom šezdesetih sa novim pobunjenicima ili boemima. Često se odabiru kombinacije traperica i crnih vesti za njihovu svakodnevnu uniformu. Boemi su bili urbani intelektualci, koji su odlučili nositi traper na osnovu povezanosti s antimodnim konotacijama, ukazujući na materijalizam konvencionalnog društva. Osim toga krajem šezdesetih godina Amerika je snažno obilježena vijetnamskim ratom, koji je doveo do velikih podjela u društvu. Jedna posebna struja su bili mladi ljudi koji se protive društvenim normama tog vremena. Ovi mladi su nosili traperice i obilježili ih kao „svoje“, jer su bile praktične i stabilne, za razliku od svega što se do tada mijenjalo modnim trendovima. Traperice su bile jeftine, udobne ali su i asociirale na rad i zabavu. One predstavljaju društvo u kojem nema razlike između rada i zabave.²²⁸

²²⁴ Michael C. Howard, *Transnationalism and Society: An Introduction* (Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011), 236.

²²⁵ Jill Condra, ur., *The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History: Vol 3. 1801 to present* (Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2008), 177.

²²⁶ Condra, ur., *The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History: Vol 3. 1801 to present*, 177.

²²⁷ Islamović, Elvira. “ *Moda i odijevanje kao sredstvo čovjekove identifikacije i socijalizacije*“ *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa .pažnja!odjeća,umjetnost,identitet*, 93. Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta, 2014.

²²⁸ Gordon Beverly, *American Denim: Blue Jeans and Their Multiple Layers of Meaning. Dress and Popular Culture*, (Ohio: Bowling Green University Popular Press, 1991), 34.

U Americi se javila jedna konstantna tema među popularnim stilovima 1960-tih a to je bila popularnost džinsa. Džins je potiskivao mnoge uvriježene obrasce odijevanja iz ranih pedesetih te je postao glavni artikl svakog tinejdžera na kraju ove dekade.²²⁹

Džins pojačanim nošenjem, habanjem i uz česta pranja sve više pristaje pojedincu. Ožiljci i rupe na njemu dokaz su trajanja, dokaz su iskustva. Svaki par džinsa postaje jedinstven i ličan. Džins je često bio personaliziran sa različitim dodacima kako bi se vizualno razlikovao od one uobičajene mode.²³⁰

Mladi proslavljaju traperice, oni ih ukrašavaju i pretvaraju ih u vidljive i glasne vlastite izjave (**slika 17, 18**). Svila, baršun, kože, perja, zvona, perle, zakovice, šljokice, boje te sve što je moglo izmjeniti džins traperice ili hlače se primjenjivalo na njima.²³¹

Prošlo je gotovo stoljeće da su traperice, izvorno radno odijelo, stekle gotovo univerzalnu vidljivost. Tokom šezdesetih godina prošlog stoljeća, nakon brojnih neuspješnih pokušaja prodiranja na masovno tržište, skoro sve klasne, rodne, dobne, regionalne, nacionalne i ideološke prepreke prešle su i postale univerzalno „odijelo“ a to je bio džins. Entuzijizam nad džinsom nije ograničen samo na Sjevernu Ameriku i zapadnu Europu. Čak i u bivšem Sovjetskom Savezu i širom zemalja Trećeg svijeta gdje ih je nedostajalo, potražnja za njima bila je jako velika.²³²

Šezdesetih godina mladi ljudi su masovno protestirali protiv zakonskih odredbi te prihvatili džins kao simbol solidarnosti sa radničkom klasom. Ričard Martin i Herold Koda²³³ u označavanju historije džinsa kao simbola shvatili su da je ranih 1950-tih on bio „povezan sa američkim zapadom i rušenjem postojećeg establišmenta“ ali i u nadolazećim godinama je bio povezan sa mladošću i pobunama.²³⁴ Ova povezanost je dramaturgizirano prikazana za američku javnost šezdesetih kada je džins postao vrsta uniforme za mlade i proteste protiv rata (**slika 19**). Mladi ljudi su počeli da koriste džins kao medijum samoekspresije. To se očitovalo pravljenjem novih izgleda, redizajniranja džinsa, slikanim porukama na njemu i dr. Orrin E. Klapp, sociolog, naglašava u svojoj knjizi „Kolektivna potraga za identitetom“ da je moda vrlo važna za ljude koji imaju nešto da dokažu samima sebi.²³⁵ On vjeruje da su se u modi

²²⁹ Daniel Delis Hill, *Advertising to the American woman, 1900-1999* (Ohio: Ohio State University Press, 2002), 145.

²³⁰ Condra, *The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History: Vol 3. 1801 to present*, 117.

²³¹ Condra, *The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History: Vol 3. 1801 to present*, 35.

²³² Fred Davis, *Signs of Life in the USA: Readings on Popular Culture for Writers*, (New York: Bedford/St., 2006), 101-108.

²³³ Richard Martin (1930-1999.), Harold Koda (1950-), historičari umjetnosti i mode

²³⁴ Tortora Phyllis G. i Keith Eubank, *Survey of Historic Costume* (New York: Fairchild Books, 2010), 537.

²³⁵ Arthur Asa Berger, *What Object Mean, Second Edition: An Introduction to Material Culture* (London, New York: Routledge-Taylor & Francis Group, 2014), 147.

desile važne promjene. On je rekao: „*Moda je oduvijek reklamirala osobe i kostimirala ego, kao što je i Edward Sapir rekao ali tendencija ka ekstremima i drečavosti i loš ukus danas sugeriraju da se ide više ka ovome a manje ka održavanju tradicionalne funkcionalnosti i održavanja klasa. Moda je prestala da bude obilježje pomoću kojih se klase mogu međusobno razlikovati nego više visoko testralni podhvat identiteta.*“ On je napisao ovu knjigu šezdesetih.²³⁶ Od tada nošenje džinsa ili kako ga autor naziva *denimizacija* postalo je sredstvo kojeg su svi mogli koristiti da prikriju svoj socijalni status ili da zbune ostale po pitanju svoga spola. Ovaj fenomen džinsa je dio modne revolucije koji je započeo u Americi. Od kasnih šezdesetih trgovine sa ženskom odjećom su podnosile izvještaj da prodaju više hlača nego suknji.²³⁷ Čarls Vinik²³⁸, također sociolog je napisao knjigu „*Deseksualizacija u Americi*“ tvrdeći da su savremeni američki muškarci feminizirani te sugerira da time reprezentira suptilnu vrstu deseksualizacije u Americi, kako su žene sada počele da se odijevaju na način koji je bio „*rezerviran za muškarce.*“²³⁹

IV.4. Vestern filmovi i popularizacija džinsa

Ono šta je neosporno ostavilo mnogo traga na način odijevanja u socijalističkoj Jugoslaviji jesu vestern filmovi i serije, tačnije njihovi junaci. Vestern filmovi najveću popularnost u Americi su imali tokom pedesetih godina. U socijalističkoj Jugoslaviji veliku popularnost je uživala vestern serija *Bonanza* (**slika 20**) koja se počela emitovati 23. oktobra 1966. godine a pratila je život porodice Kartrajt na američkom ranču. Stekla je ogromnu popularnost a na našim prostorima je bila „*ukinuta*“ sa repertoara da bi na inicijativu gledalaca ponovo bila vraćena sa otkupljenim novim epizodama.²⁴⁰

Džon Vejn je rekao:

„*Vesterni su umjetnost...bave se životom i iznenadnom smrću i primitivnim borbama i sa osnovnim ljudskim emocijama-ljubav, mržnja, bijes, strah. U Europi to bolje shvataju nego mi ovdje... Vesterni su naš folklor a folklor je internacionalan.*“²⁴¹

²³⁶ Arthur Asa Berger, *What Object Mean, Second Edition: An Introduction to Material Culture* (London, New York: Routledge-Taylor & Francis Group, 2014), 147.

²³⁷ Arthur Asa Berger, *What Object Mean, Second Edition: An Introduction to Material Culture*, 147.

²³⁸ Charles Winick (1922-2015.)-američki psiholog, profesor antropologije i sociologije.

²³⁹ Arthur Asa Berger, *What Object Mean, Second Edition: An Introduction to Material Culture*, 147.

²⁴⁰ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 387.

²⁴¹ Frost Warwick i Jennifer Laing, *Imagining the American West through Film and Tourism* (London, New York: Routledge; 2015), 1.

Serđio Leone²⁴² citiran u Fraylingu 2005. je rekao : „Najbolji pisac vesterna je bio Homer. On je napisao izvanredne priče o podvizima pojedinih heroja-Ahileja, Ajaksa i Agamemnona-koji su svi prototipovi za likove koje igraju Gary Cooper, Burt Lancaster, Jimmy Stewart i John Wayne. Homerove priče su ...prototipovi za sve ostale vestern teme. Bitke, međusobni konflikti, ratnici i njihove porodice, putovanja po velikim udaljenostima...“²⁴³

Bilo u književnosti ili na filmu kako je Zapad bio prikazan (stvarne lokacije, historijski događaji, materijalna kultura) vesterni su zauzimali značajno mjesto.

Džins je bio autentična odjeća kauboja i fabrička „ideja“ od strane producenata kostima.²⁴⁴

Džins prvenstveno proizveden kao odjeća za rad kasnije je prihvaćen kao ležerna odjeća, u procesu stjecanja totemske vrijednosti koristio se da predstavi započete i često kontradiktorne ideje kod omladine, naslijeđe, neudobnost, strah, pobunu, demokratiju i Ameriku. Prema historičaru Nialu Fergusonu²⁴⁵ fenomen je to kako pamučni odjevni predmet postaje sinegdoha za Ameriku te je blisko povezan sa filmom i marketinškom industrijom.²⁴⁶ Duga je historija prikazivanja zvijezda i džinsa sa Džon Vejnornom, Merilin Monro, Elvis Presli, Džejmom Dinom. Svi su oni nosili džins, privatno ili na sceni. S tim u vezi Ferguson džins naziva politički potentnim simbolom i pokazateljem što u stvari ne valja sa sovjetskim ekonomskim sistemom, jer u suprotnosti on je bio kostim izbora u periodu pobune omladine koja je u to vrijeme bila okupirana odbijanjem kapitalizma. Specifični denim odjevni predmeti kao što su Levis 501 ili Lee 101 J jakne mogle su biti korištene kao kaubojski kostimi.²⁴⁷

U filmu *Till the End of Time* Robert Mičam²⁴⁸ nosi poznatu denim jaknu i džins a 1950. Mičam je ponovo igrao modernog kauboja, ovaj put rodeo jahača (**slika 21**). Režiran od strane Nikolasa Reja²⁴⁹ „The Lusty Men“ je bio slika razvoja rodea te sezone. Film se nazvao socio- realističnim ili sa dodatim hiperrealizmom. Rej je tvrdio da film nije vestern nego je „film o ljudima koji žele dom za sebe“. To je bila velika američka potraga u to vrijeme. Žene u džinsu su prikazivane npr. sa likovima En Bekster²⁵⁰ u *Yellow Sky* (1948). Njena uloga bila je uloga žene koja radi u napuštenom rudniku zlata, tipu aktivnosti koji potvrđuje i glorificira džins koji nosi. Bekster nosi Levis 501s sa naznakama na džepovima koje su lako

²⁴² Sergio Leone (1929-1989.)-italijanski filmski režiser, poznat po špageti vesternima (npr. Dobar, loš, zao).

²⁴³ Warwick i Jennifer, *Imagining the American West through Film and Tourism*, 2.

²⁴⁴ Peter Stanfield, *The Cool and the Crazy: Pop Fifties Cinema* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2015), poglavlje 7.

²⁴⁵ Niall Ferguson (1964-)-britanski historičar, predavač na Harvardu.

²⁴⁶ Stanfield, *The Cool and the Crazy: Pop Fifties Cinema*“, poglavlje 7.

²⁴⁷ Stanfield, *The Cool and the Crazy: Pop Fifties Cinema*“, poglavlje 7.

²⁴⁸ Robert Mitchum

²⁴⁹ Nicholas Ray

²⁵⁰ Anne Baxter (1923-1985.)- američka filmska i pozorišna glumica.

prepoznatljive jer je kamera često bila usmjerena u tom uglu. Manje „seksualizirana“ verzija njenog lika je viđena u *The Searchers* (1956) sa Verom Majls i Lori Jorgensen²⁵¹ koje su nosile Leviske, karirane košulje, pletenice a izgledale su kao tinejdžerke iz pedesetih (**slika 22**). Za muškarce, kostimi koji su se sastojali od denim džins hlača i jakni predstavljaju set rodnog uvjerenja. Kao i Merilin Monro i Kirk Daglas nosi Lee u vesternu *Lonely are the Brave* iz 1962. godine. Film *Hud* iz 1963. godine ponavlja teme iz *The Misfits* and *Lonely Are the Brave*. Pol Njumana²⁵² nosi slično kao u *Storm Rideru* jaknu 101. Hud dodaje bijeli denim Lee Westerner jaknu koja je predstavljena 1959. godine kao britanska modifikacija mode. On je predstavljen likom koji ga odijeva navečer kada ide na piće dakle kao ležerno odijelo a ne ono za rad. Brandon de Wilde igra u suprotnosti sa Hudom lika koji nosi stari, istrošeni širi model Levisa 506 koji je za rad ne za odmor (**slika 23**). Hud je baziran na noveli *Horseman, Pass By* napisao ga je Leri MekMurtri²⁵³ koji se isto dokazao kao izvor za novelu Petera Bogdanovića *The Last Picture Show* iz 1971. godine. Likovi tinejdžera nose Lee džins i 101J jakne. *Red River* je film čija je radnja početa u Teksasu a koja se završava u Kansasu. Sa izuzetkom Džona Vejna koji nosi Levis džins ispod kože za zaštitu nogu nijedan od ostalih kaubojna ne nosi denim odjeću. Vejnovo pojavljivanje u džinsu je značajno jer održava kontinuitet njegovog pojavljivanja još od Stejdžkouča²⁵⁴ iz 1939. godine. U dva filma on nosi košulje sa izrezom naprijed i privezane sa pojasom leviske koje su manžetnama fiksirane njegovih mamuza. Stil šešira je ostao isti.

Kao i Vejn, Glen Ford²⁵⁵ je nosio gotovo jednaku odjeću u vesternima u kojima se pojavljivao. *Winchester 73* je snimljen u Arizoni sa likom Džejms Stjuarta²⁵⁶ koji nosi Levis 506 jaknu. (**slika 24**).

Džins je s jedne strane autentična kaubojska odjeća i fabrička ideja kostima proizvedenog od strane reklama i filmova. Promjene u stilovima kostima na Zapadu su pokazatelj kompleksne igre između autentičnog i konvencija, savremenog i historijskog, između hronološki odgovarajućeg i anahronističkog.²⁵⁷

²⁵¹ Vera Miles (1929)- američka glumica poznata po saradnji sa Hičkokom.

²⁵² Paul Newman (1925-2008.)- američki glumac i filantrop.

²⁵³ Larry McMurtry (1936-)- američki romanopisac i esejista.

²⁵⁴ Stagecoach

²⁵⁵ Glenn Ford (1916-2006.)- američko-kanadski glumac.

²⁵⁶ James Stewart (1908-1997.)- američki glumac.

²⁵⁷ Stanfield, "The Cool and the Crazy: Pop Fifties Cinema", poglavlje 7.

IV.5. Džins u Sovjetskom savezu

Širenje džinsa u komunističke zemlje intenzivnije je započeto 1970-tih i 1980-tih godina. U to je vrijeme džins percipiran kao „*najvažniji simbol rastuće volje kupaca i konzumerizma koji je vodio transformaciji zemalja pod komunističkom vlašću pa čak i padu komunističkih režima.*“²⁵⁸

Mnogi ruski atletičari i atletičarke koji su išli na međunarodna takmičenja na Zapad donosili su sa sobom priče o izobilju koje tamo vlada. Pričali su o obilju hrane koja se kvari, o nepreglednim redovima odjeće i o džinsu. Ponekad su krijumčarili i džins.

Velika potražnja za džinsom i drugim „grozotama“ sa Zapada dovela je do porasta *fartsovshchiki*, ilegalnih „tržnica“ na kojima se švercalo. Neki tvrde da je komunizam i pao uz malu pomoć džinsa i Rock 'n' Reagan-a²⁵⁹. Priča jednog stanovnika Moskve dočarava situaciju sa jedne zabranjene kupovine džinsa: „*Uz pomoć jednog dugog metalnog štapa Natasha mi je dodala par džinsa. Tražio sam neki znak da je roba dobra, pretraživao sam naljepnicu i oznaku o originalnosti. Natasha mi objašnjava kako su Levisice ručno rađene u Turskoj. Nisam im mogao naći manu u kvaliteti.*“²⁶⁰

Sovjetski savez nikada nije otkupio prava na bilo koju marku džinsa.²⁶¹

IV.6. Džins u Jugoslaviji

Jugoslavija je kupila licencu za Li Koper (Lee Cooper) marku džinsa kasnih 1970-tih da bi počela sa proizvodnjom Levisica 1980-tih. Pored Jugoslavije i Mađarska je također imala licencu za proizvodnju. To je bio dokaz da se u ove dvije socijalističke zemlje ipak imale nešto opušteniji oblik socijalizma. U režimima koji nisu bili takvi, kao što je onaj u Sovjetskom savezu „*građani su u džinsu vidjeli način pobune i slobode.*“²⁶²

Za razliku od Jugoslavije i Mađarske, a u nekoj mjeri Češke i Poljske građani Sovjetskog Saveza nisu putovali na Zapad tako da nisu mogli ni kupiti džins. Sloboda kretanja i putovanja bila je prilika da se istraži svakodnevna moda drugih zemalja. Jugoslavenska granica je bila otvorena sredinom šezdesetih, dok je Mađarska svoje počela otvarati ubrzo nakon toga. To je omogućilo ljudima ovih zemalja da se upoznaju sa navikama ljudi sa

²⁵⁸ Stanfield, „*The Cool and the Crazy: Pop Fifties Cinema*“, poglavlje 7.

²⁵⁹ Aluzija na Ronalda Reagana (1911-2004) koji je bio američki predsjednik od 1981.-1989. godine.

²⁶⁰ Howard, *Transnationalism and Society: An Introduction*, 236.

²⁶¹ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 270.

²⁶² Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 270.

Zapada, ali i da otvore kanale ilegalnog uvoza džinsa. Visoko rangirani jugoslavenski carinik je izjavio 1972. godine: „Šverc je kao moda. Šverceri su savršeno obaviješteni o željama i potrebama tržišta. Trguju slijedeći svoje trgovačke instinkte. Zato švercovana roba dolazi u našu zemlju u fazama, postepeno. Počelo je u Sloveniji i Hrvatskoj sa najlonskim šuškvacima i najlonskim košuljama sa otvorenih tržnica Trsta, Ponte Rosso-a. Dok se ta faza širila prema Srbiji i Makedoniji, zapadnim putovima Jugoslavije već se švercala tehnika i aparati.”²⁶³

Jeftini šuškvaci koji su švercani iz Italije početkom 1960-tih godina bili su prva moda koja je dolazila u Jugoslaviju u velikoj količini. Skromni šuškvac sa talijanske pijace mogao je da se rekombinira sa nekim drugim komadom odjeće i da se rekodira u nešto divno, elegantno, ili nešto za svakodnevnu upotrebu. Jugoslavija je bila i međuruta kojom je roba sa Zapada dolazila do drugih socijalističkih zemalja.²⁶⁴

Sedamdesetih godina cvjeta šoping turizam. To je ubrzo postala masovna praksa pa je 1974. godine 27 miliona građana Jugoslavije prešlo granicu, a 1984. godine u Italiji su građani potrošili novca u vrijednosti od trećine ukupnog godišnjeg uvoza sa Zapada. Kupovina „vani“ je predstavljala jedan vid simboličnog protesta i slobode. Građani su išli na Zapad da kupuju časopise, obuću, džins, ploče ali nisu otvoreno jako išli protiv režima. Najnoviji modni trendovi sa Zapada kasnijih godina (1980-te) su gotovo momentalno pristizali u Jugoslaviju, odmah po momentu pojavljivanja na Zapadu. Moda je dolazila iz Italije, Austrije i Njemačke u formi odjeće koju su kupovali građani pri šoping ekspedicijama u tim zemljama. Tadašnji režim bio je u nekoj vrsti prećutnog „dogovora“ sa pripadnicima srednje klase, pa čak i sa onim mlađim „komunistima“ koji su nesmetano išli u pomenute pohode. U to vrijeme omiljene destinacije bile su Trst i Klagenfurt.²⁶⁵

U časopisu *Svijet* iz 1968. godine mlada Zagrepčanka, članica partije obučena je u diskretno odijelo sa mini suknjom, sa bijelim cipelama i bijelom torbicom. Izgleda zadovoljna sa dobrim socijalističkim ukusom i kako kaže idol joj je Indira Ghandi. Spominje da je bila u Trstu i Klagenfurtu. Režim je očekivao od građana da se dobro i uzorito ponašaju. Večernji list 1975. godine piše da su carinici često spremni zažmiriti na jedno oko kada je riječ o nekoj sitnoj stvari kupljenoj preko granice, ali će se jako naljutiti ako na njihovo standardno „Imate li šta za prijaviti?“ odgovorite sa „Nemam“ iako je očigledno da imate. Država je željela poslušnog građanina koji neće dizati pobune a zauzvrat je mogao dobiti nekoliko ploča Bitlza,

²⁶³ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 270.

²⁶⁴ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 270.

²⁶⁵ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 271.

najnoviji model italijanske odjeće, kožnu jaknu ili džins hlače.²⁶⁶ Ljudima je ta nova kupljena stvar kada doprije do Jugoslavije bila garant novog značenja, u prvom redu da je ta roba sa Zapada.²⁶⁷

U nekim drugim sistemima kao što je recimo SSSR takva je roba sa Zapada kvarila socijalnu čistoću države, prijetila cijelom njihovom sistemu; dok su drugi liberalniji sistemi dopuštali hibridizaciju roba sa Zapada i potreba domaćeg stanovništva.

Posebnu ulogu u švercanju džinsa iz Italije imale su žene Romkinje. Jedna žena prisjeća se: Romkinje iz Sarajeva išle su u Trst da kupe džins, donje rublje, i slične stvari... Složile bi ih u male hrpe na ulici, ili na tezge.²⁶⁸

Jedne je prilike Nikita Hruščev ispričao „drugu“ Titu o situaciji u Sovjetskom savezu kako ljudi doslovno mole turiste koji dođu u njihovu zemlju da im prodaju neki komad odjeće. Nakon toga je upitao Tita kako u Jugoslaviji rješavaju taj problem. On mu je odgovorio da „kada nešto postane moderno onda mi kupimo fabriku koja će to proizvoditi kako bi samo zadovoljili domaću potražnju kroz vlastitu proizvodnju“²⁶⁹

²⁶⁶ Bartlett, *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*, 270.

²⁶⁷ Slično je i danas kada kažemo da je nešto kupljeno u Njemačkoj

²⁶⁸ Hannes Grandits i Karin Taylor, ur., *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)* (Budapest-New York: CEU Press., 2010), 224.

²⁶⁹ Khrushchev i Khurshchev, ur., *Memoires of Nikita Khrushchev: Volume 3-Statesman (1953-1964)* (Pennsylvania: The Pennsylvania University Press, 2007), 549.

IV.6.1. Ponte Rosso- trgovačka Meka Jugoslavena

Bilo je to dobro vrijeme,

Sve na kredit sve za raj u jarane,

U auto naspi čorbe pa u Trst po farmerke...²⁷⁰

Džins u Jugoslaviju dolazi 1950-ih. Prve hlače su bile takozvanog američkog kroja. Nosili su ih mladi ljudi koji su imali kontakte s inozemstvom. Otvaranjem Jugoslavije i masovnim prometom robe preko granica započela je njihova ekspanzija. Dugo vremena ostaju privilegija bogatih. Samo uz pojavu trgovaca i krijumčara cijena im je pala, što je omogućilo masovno širenje džinsa. Ostali proizvodi od džinsa došli su u Jugoslaviju istim putovima. Omogućila se i proizvodnja ostalih odjevnih komada od traperera, kao što su suknje, torbe, majice, jakne, itd. S obzirom na dobro organiziranu mrežu trgovaca Jaz Jugoslavije sa novim trendovima iz Italije i Engleske, je pao u najkraćem mogućem roku.²⁷¹ Kovačević je uvjeren da su odjevni obrasci u velikoj mjeri odraz društvene strukture, pa stoga otpor prema tim oblicima predstavlja otpor društvenoj strukturi. Zaključuje da je usvajanje traperera bilo u skladu s nepridržavanjem postojećih društveno-ekonomskih okvira.²⁷²

Alessio Bozzer, autor filma „Trst - Jugoslavija, fićom po traperice“ (**slika 25**) talijanski dokumentarista kaže: „U Trstu je sjećanje na nekadašnji Ponte Rosso, gdje se trgovalo s Jugoslavenima, vrlo živo kod ovdašnjih ljudi. Slušao sam o tome nebrojeno puta, počeo dosta razmišljati o toj temi, u međuvremenu naučio da to neobično razdoblje u životu moga grada nije dokumentirano i zato sam, na koncu, odlučio napraviti film.“²⁷³ Još je ugovor iz Udina, iz 1955, regulirao međugranični promet ljudi i robe. Nakon nekoliko godina govorilo se da godišnje talijansko-jugoslavensku granicu prelazi više milijuna ljudi, prvenstveno lokalno stanovništvo, seljaci koji su išli obrađivati zemlju s druge strane²⁷⁴. Već tada jedni kupuju od drugih, uvjereni da je maslac s druge strane – kvalitetniji a ni sami nisu znali zašto. Početkom 1960-tih počinje era šopingovanja i vikend- putovanja u Trst i ona će trajati sve do kraja 1980-tih. Pogranični grad Italije, ekonomski slabo razvijen, obilježen osjećajima straha od promjena i nacionalizma odjednom se pretvorio u „mravinjak“, prvu adresu Zapada za

²⁷⁰ Tekst kulturne pjesme (Yugo 45) sarajevskog rock benda „Zabranjeno pušenje“

²⁷¹ Ivan Kovačević, „Blue jeans kao element masovne kulture.“ *Etnološke sveske II* (1980): 95-96.

²⁷² Ivan Kovačević, „Blue jeans kao element masovne kulture.“ *Etnološke sveske II* (1980): 97.

²⁷³ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fićom po traperice*. DVD. Režiser Bozzer, Alessio. Videoest, Missart, Al Jazeera Balkans, HRT, 2017.

²⁷⁴ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fićom po traperice*, 14:37.

stanovnike komunističke Jugoslavije. Svakodnevno bi se i po 25.000 građana nekadašnje Jugoslavije našlo pred tršćanskim blagajnama za razmjenu. Dolazili su s dinarima. U Trstu se dnevno tržilo oko četiri milijarde dinara, godišnje hiljadu i po milijardi.²⁷⁵ Vikendom bi u Trst s one strane granice stiglo od 70.000 do 100.000 ljudi.²⁷⁶ Najviše se kako navodi autor pomenutog dokumentarca kupovala ipak kafa i traperice. U filmu, fotograf Silvano Krpelj pokazuje fotografije što ih je napravio u tom vremenu, gledamo kako su se ljudi, nakrcani sa vrećicama gurali u vlak. Jedni drugima pomagali su ubaciti se kroz prozor. Dobro organizirani trgovci reklamirali bi se po jugoslavenskim novinama, a potencijalnim kupcima još dok su se iskrcavali iz autobusa u luci, u ruke bi „tutnuli“ nekoliko reklama za dućane. Novac se, osim većinom u glavnoj mjenjačnici na Via Dante, mijenjao na crno, uglavnom na ulici, često samo 200-300 metara od ureda policije i financijske policije, kojima ta ustaljena praksa tada očito nije smetala²⁷⁷. Bilo je, makar puno manje, i Talijana koji dolaze u Jugoslaviju, za njih je to bila prilika poviriti na Istok, vidjeti komunizam, makar ne onaj sovjetskog tipa.²⁷⁸

Kako kaže redatelj u filmu, nigdje na svijetu kapitalizam i socijalizam nisu tako dobro surađivali kao na tržnici na Ponte Rossu. Imućniji Jugoslaveni kupujući tamo održavali su tršćansku sirotinju, pa je tako na crvenom mostu socijalizam pomagao kapitalizam.

Mladi u Jugoslaviji, zahvaljujući šopinзима u Trstu, počeli su nositi traperice otprilike u isto doba kad i njihovi vršnjaci s talijanske strane granice. Za razliku od ostalih socijalističkih zemalja koje su džins smatrale dekadentnim, u Jugoslaviji je to bila moda povlaštenih, onih koji su sebi mogli priuštiti putovanje preko granice. Vlasti se nisu protivile džinsu. Film prikazuje i scene kratkih štandova sa robom, trgovine na podu, priče o švercu, krijumčarenju alkohola u pletenim bocama namijenjenima za mlijeko, oblačenju i preoblačenju, ljudima koji su znali na sebe navući i po devet pari traperica ne bi li izbjegli plaćanje carine. Niz je anegdota koje učesnici u priči dokumentarca iznose kao što su priče o mršavim ženama koje su na sebe gomilale traperice ili pak onim krupnijima koje su znale tvrditi da su trudne. Također, zbog ograničenja količine novca koji se mogao iznijeti iz Jugoslavije i on se vješto krio na raznim mjestima: u termos bocama, fotoaparatom i dr. Umjetnici i intelektualci u tom istom Trstu traže „prozor u svijet.“ Željko Senečić u filmu podsjeća kako su u tršćanskom Il Piccolu, koji se moglo kupiti u Zagrebu, prijepodne znali vidjeti koji film igra u tamošnjim kinima, sjeli bi potom u auto i odvezli se u kino u Trstu. U to doba dobitnici Oskara iste su

²⁷⁵ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fičom po traperice*, 2:44.

²⁷⁶ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fičom po traperice*, 3:44.

²⁷⁷ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fičom po traperice*, 9:34.

²⁷⁸ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fičom po traperice*, 15:32.

sezona igrali u Trstu, a u Zagrebu su stizali za pet-šest godina²⁷⁹. U Trst se išlo i u knjižare, po romane, stripove, po ploče, čak i klasične muzike jer, kako kažu, u Zagrebu je tada, osim recentnih izdanja ploča sa Zapada, nedostajao širi izbor i Mocarta, Betovena i Baha. U filmu Alessija Bozzer govore brojni umjetnici iz zemalja bivše Jugoslavije, osvrćući se na svoja iskustva Trsta. Rade Šerbedžija priča kako je 90-ih, u Londonu, napisao pjesmu o Ponte Rossu. „*Pisao sam o tome kako se obično dva puta godišnje odlazilo u Trst. Imao sam 14-15 godina kad me je majka vodila u Trst. Išli smo autobusom, dugo, dugo. Jeli smo neke sendviče od kojih sam ja pokvario stomak.*” Išli su, kaže, kupiti zelene i plave šušlavce, crnu čokoladu, rižu, talijansku pastu, crno vino u dvolitrenim bocama, pletenim sa strane. Obavezno se kupovala mortadela. „*Išli smo da se dotakne to nešto nestvarno, to nešto drugačije...*” Iz Pule se, govori Dragan Velikić, obično išlo subotom, jutarnjim autobusom, a vraćalo u pola šest poslijepodne. Lutali bi, kaže, on i prijatelji, gradom, neopterećeni kupovinom. Kupovali su vino i knjige. „*Graničari bi pitali: ‘Imaš nešto za prijaviti?’ Ta kombinacija vino i knjige silno je dobra, jer knjiga znači ‘on je ozbiljan’, ali vino znači ‘on pije, dakle on je normalan’.*” Slavenka Drakulić prisjeća se što su tad značile traperice: „*Rođena sam 1949. i mi smo zapravo prva generacija koja je kupovala džins u Trstu. To je bio statusni simbol, nešto važno bez čega se nije moglo biti, što se moralo pokazati u školi, na ulici.*” “*Doživljaj je*“, kaže, „*bilo vidjeti te osvjetljene izloge, prepune svega i svačega, stvari koje se nisu mogle dobiti kod nas. Trst je tada za nas bio kao nekakav izlog kapitalizma.*“²⁸⁰ Tada popularne „rifle“ u Trstu su se mogle kupiti za 6000 lira, u nekadašnjoj Jugoslaviji prodali bi ih za protuvrijednost od čak 40.000 lira.²⁸¹ U to doba Talijani dnevno šiju 50.000 traperica. Goran Bregović kaže da su odlasci u Trst i gledanje festivala San Remo na televiziji bili “*dvije tačke koje su nas izvodile malo van. Svi su kupovali džins od švercera, koji su ovi švercali iz Trsta. Bilo je prirodno da na omotu moje prve ploče bude boja jeansa. Ljudi vole uniforme, a jeans jest kao uniforma. To je bila neka nova uniforma u kojoj smo se svi bolje osjećali nego u onoj staroj.*”²⁸²

²⁷⁹ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fićom po traperice*, 28:09.

²⁸⁰ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fićom po traperice*, 32:01.

²⁸¹ Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fićom po traperice*, 41:00.

²⁸² Bozzer, Alessio. *Trst - Jugoslavija, fićom po traperice*, 37:09.

IV.6.2. Šušlavci i farmerke

Šušlavac je jedno vrijeme bio najveći modni hit u Jugoslaviji. Po svojoj prirodi tek plastični kišni mantil izazvao je pravu modnu revoluciju. Jugoslaveni su se ovim traženim komoditetima opskrbljivali sa čuvenog Ponte Rossoa iz Trsta. Nešto u vlastitoj režiji, jer su često putovali u Italiju u šoping, a nešto sa crnog tržišta, tj. od švercera. Nošeni su po svim vremenskim uslovima, po svim godišnjim dobima, „preko odela, preko džempera, preko košulje ili preko stolice.“²⁸³

Uz njega je najbolje pristajala košulja od najlona iz razloga što se nije morala peglati. Iznošene košulje i šušlavci su se prodavali Bugarima, Rusima i Česima po visokim cijenama. Što se tiče frizure nosila se trajna²⁸⁴ koja je ženama trajala od nekih specijalnih prilika tipa Osmi mart pa sve do ljeta. Muškarci su imali „kokot“ koji se radio zalizivanjem kose sa obje strane glave prema gore i uz upotrebu slatke vode (cukervaser).²⁸⁵

Ponte Rosso je bio prozor u svijet, prozor u jednu novu groznicu koja je tresla planetu a koja je u Jugoslaviju stigla kasnije. Naime, Jugoslaveni se počinju inficirati konzumerizmom. U to vrijeme pored famoznih šušlavaca bile su popularne i farmerke. Pantalone od specijalnog teksas platna opčinile su Jugoslavene. Nisu ih svi nazivali farmerkama.²⁸⁶ Za neke one su bile i traperice, a za treće one su bile farmerice. Ostali su smatrali da su sve to neke bezvezne priče a da je ipak tačno da je to odjeća kauboja. Često su se nosile i zavrnutih nogavica što je imalo i posebnog odjeka u društvu.²⁸⁷ Poslije su se pojavile i domaći modeli ali nisu bili baš popularni. Farmerke ostaju popularne i sedamdesetih godina kada se sa njima kombiniraju i „dolčevite“ (italijanske „rolke“).²⁸⁸ Ukoliko bi ostalo nešto novca u ophodnji Trsta kupovao se i *Brut 33*. To je bio popularni dezodorans koji se koristio uveliko prije odlaska na zabave a kod nas ga se nije moglo nabaviti. Postojali su pripadnici *sekte* koji se nazivali „šminkerima“²⁸⁹ kojima je Trst bilo mjesto hodočašća, koji su „obožavali“ odjeću i njene simbole kojim su bili obilježeni. U cilju ostavljanja utiska na žene i privlačenja pažnje veliku popularnost je uživao *Pitralon*, prvi domaći afteršejv²⁹⁰ kojeg su mogli priuštiti pripadnici radničke klase (**slika 26**). Protrljao bi se među dlanovima te nanosio na lice. Brzo je postao popularan proizvod koji se izvezio najviše u SSSR. Zbog visoke koncentracije alkohola nije

²⁸³ Dejan Novačić, *SFRJ za ponavljače: Turistički vodič* (Zagreb: Znanje d.d., 2010.), 113.

²⁸⁴ Od natpisa na frizerskim salonima trajna ondulacija.

²⁸⁵ Novačić, *SFRJ za ponavljače: Turistički vodič*, 114.

²⁸⁶ Tako nazvane jer se mislilo da su odjeća američkih farmera.

²⁸⁷ Statusni simbol.

²⁸⁸ Novačić, *SFRJ za ponavljače: Turistički vodič*, 115.

²⁸⁹ Novačić, *SFRJ za ponavljače: Turistički vodič*, 116.

²⁹⁰ Aftershave-poslije brijanja.

bilo rijetko da se i konzumirao pa je Gorbačov zabranio njegovu prodaju prije četiri sata popodne. Postoje anegdote da mu to ruski narod nikada nije oprostio te na njegovo mjesto je izabran Boris Jeljcin „za koga se znalo da ne izbjegava po koju čašicu pitralona“²⁹¹ Pored Pitralona pažnju je pridobio i proizvod Brion a skupa su držali monopol na tržištu parfema i dezodoransa na području SFRJ.²⁹²

²⁹¹ Novačić, *SFRJ za ponavljače: Turistički vodič*, 117.

²⁹² Novačić, *SFRJ za ponavljače: Turistički vodič*, 117.

V. Pop iskustvo socijalističke kulture

*"Radnik, nakon što tvorničku kapiju ostavi za sobom, postaje potrošačem, sličnim milijunima drugih pripadnika industrijaliziranoga društva. Ta je činjenica sve jasnija i jasnija, i snaga njezina utjecaja na budućnost naših društava mogla bi biti golema. Dodao bih da sam, za nekih svojih nedavnih putovanja u Jugoslaviju, i iza željezne zavjese, u SSSR i u Poljsku, primijetio koliko na mlade ljude utječu, pa čak ih i hipnotiziraju, masmedijski proizvodi zapadnjačkog porijekla"*²⁹³

Komercijalistička pojašnjenja pojavi deformacija i „zastranjenja“ u kulturi jugoslavenskog socijalizma izazvale su niz kritika na račun uređenosti domaće privrede. Smatralo se da je nova pojava komercijalizacije podcjenjivala konzumente. Nastupile su brojne kritike na račun popularne literature i pojavila se potreba za razlikovanje dobre od loše literature. Ukoliko se literatura procjeni kao dobra smatralo se da će poticati razvijanje „plemenitih“ osobina te istraživačkog duha naročito mladih pokoljenja. Međutim, takva literatura bi mogla biti i „sredstvo za postizanje određenog političkog utjecaja na čitaoca.“²⁹⁴ Poseban naglasak se stavljao na literaturu koju bi čitalac razumijevao sa jednakom strašću kao i romane sa američkog područja. Također, ljubav prema kaubojima i filmskim interpretacijama ne nosi u biti ništa lošega, ali bi publika bila mnogo zadovoljnija kada bi svog filmskog junaka „hrabra i snalažljiva“ vidjela „ne u izmišljenoj epopeji Divljeg zapada, nego u našoj, stvarnoj epopeji čovjekove borbe za slobodu i socijalnu pravdu.“²⁹⁵

Strip-serija „Nikad robom“, namijenjena osnovnoškolcima, izlazila je od 1958. godine u izdanju novinskoizdavačkog poduzeća *Dečje novine* iz Gornjeg Milanovca.

U gotovo pet stotina epizoda, pripovijedala je o dvojici partizanskih kurira, *Mirku i Slavku* (**slika 27**). Jugoslavenska kulturološka kritika nije za nju nalazila mnogo pohvala. Upozorila je na to da „strip ne ispunjava prvi zahtev što ga je sam sebi postavio kao realistični strip, koji treba da se zasniva na načelima prepoznatljivosti.“

Nadalje mu se zamjera da su „distinkcije koje postoje među centralnim imenima tek (...) funkcionalni detalji“ i „da se pisac i crtač (...) nisu potrudili da svoje lažne priče bar minimalno prilagode i jednom autentičnom svedočanstvu iz proteklog NOR-a.“

Autori stripa su bili izloženi brojnim kritikama kao i pokušaji stvaranja jugoslavenskih ljubavnih romana koji su nastojali da budu različiti od aspekata ljubavnih romana zapadnog i

²⁹³ Reana Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture* (Zagreb: Biblioteka Etnografija, 2008), 47.

²⁹⁴ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 58.

²⁹⁵ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 58.

američkog tipa.²⁹⁶ Osnovna razlika je da su se ljubavne teme držale koncepta realiteta smještajući ljude u svakodnevni jugoslavenski život.

U raspravu o jugoslavenskoj popularnoj kulturi se uključio veliki broj naučnika: sociolozi, psiholozi, umjetnici.

Antun Petak²⁹⁷ nastalu situaciju opisuje kao sukob između „zabavne štampe i kulturne akcije kod nas.“²⁹⁸ Po njegovom mišljenju postojale su pristalice ideje da je novonastala zabavna štampa sredstvo širenja manipulacije prije svega komercijalne kulture te da ona predstavlja jedan oblik „antikulture“ Sa druge strane Antun je smjestio pristalice humanističkog stava koji su smatrali da ovi oblici masovne komunikacije su samo autentična kultura novoga doba. Posebno je zanimljivo stajalište gdje se slutila pojava katastrofe korištenjem termina „potkožne igle“ tj. poruke koje su odašiljane medijima su ubrizgavane subkutano. Zamisao je dosegla vrhunac kada je „*Amerikanac ili Europljanin s kraja 60-ih godina mogao gledati direktne televizijske prijenose krvavih ratnih prizora s vijetnamskog bojišta a da ne trepne, i sam već spreman da crkne kao štakor u kanalu, ili da pogine u zasjedi ili od otrova.*“²⁹⁹ Time su junaci literature nazvani „zarazom“ počeli diktirati modu, odijevanje, ponašanja ali i govor. Međutim, da li je to značilo da konzumiranjem zaraznih sadržaja popularne kulture u periodu socijalizma i da li je istovremeno postojeća stvarnost socijalizma naginje kapitalizmu? Da li je nastupilo vrijeme bijega u kapitalizam? Utjecaji političke propagande Herolda Lezvela i Valtera Lipmana³⁰⁰ i istovremeno Adornova kritika „industrije kulture“ kao i „teorija masovne kulture“ Dvajta Mekdonalda³⁰¹ nisu mogle biti predložak za razvijanje teorije socijalističke popularne kulture.³⁰²

Masovna kultura se shvatala kao fenomen koji sa sobom donosi i ponešto prihvatljivih vrijednosti. Neki su natpisi u popularnoj štampi navodno doprinjeli „*rušenju tradicionalnih tabua o ljudskoj seksualnosti*“, a objavljivanje „*fotografija nagog ženskog tijela (...) svojevrsnoj demistifikaciji.*“³⁰³ Ti i drugi slični sadržaji ne samo da su pripomogli pokretu jačanja spolova. Stoga se došlo do zaključka da masovna kultura ne mora da znači nešto negativno već da ona ostvaruje svoje učinke ovisno o načinu njene upotrebe.

Naposlijetku, pošto se došlo do suhog zaključka da sa popularnom kulturom u socijalističkoj Jugoslaviji nešto nije u redu jer se nije moglo gotovo ništa učiniti da se

²⁹⁶ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 61.

²⁹⁷ Hrvatski sociolog.

²⁹⁸ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 62.

²⁹⁹ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 64.

³⁰⁰ Harold Lasswela i Walter Lippman

³⁰¹ Dwight Macdonald

³⁰² Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 66.

³⁰³ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 67.

promijeni novonastalo stanje. Oštrica se usmjeravala na sistem ili „društvenu stvarnost.“³⁰⁴ Kao krivci za socijalnu diferencijaciju te fragmentaciju kao i društvenu nesigurnost su proglašeni industrijalizacija i urbanizacija. Smatralo se da su se javile jasne društvene razlike.

Korijeni su ovoj pojavi višestruki. S jedne je strane to socijalni realitet, prisutan u obliku tržišta na kojem se i novinsko-informativne ustanove javljaju u borbi za veći dohodak, jer se i informacija i zabava tretiraju kao roba, a, s druge strane, vlastita uronjenost stvaralaca sredstava javnog informiranja u postojeće duhovne orijentacije.

Konačno, karakter potražnje uveliko uvjetuje takvu zabavnu štampu i zabavnu literaturu“³⁰⁵ Rasprave o popularnoj kulturi su jenjavale nakon sedamdesetih godina. Idejno-teorijska rasprava Saveza komunista Hrvatske se održala 1979. godine i Stipe Šušvar³⁰⁶ je u nekoliko navrata upozoravao na neproduktivnost sastanaka i razgovora o domaćoj kulturi te se utvrdilo da „*Lepa Brena (...) moćnija u ovom času u (...) kulturnoj i supkulturnoj animaciji radničke klase, odnosno naroda, od bilo kojeg tijela ili ustanove koja se bavi kulturom.*“³⁰⁷

Iznova i iznova se dolazilo do zaključka da popularna kultura nije problem konzumenata već ljudi koji se s njome kritički bave.³⁰⁸

Što se tiče odnosa mode i ljepote značajnu ulogu su odigrali časopisi kao npr. *Tina*³⁰⁹(**slika 28**) gdje se industrija ljepote zasnivala na prije svega nesigurnosti žena da li odgovaraju standardima ljepote. Svakako, ljepota se u časopisima povezivala prije svega sa njegom i uljepšavanjem tijela uz pomoć odjeće ili kozmetike. Ono što je posebno zanimljivo jeste da su se u ovakvim časopisima često nudili savjeti kako da žena nešto napravi sama. Dakle, akcenat je bio na ekonomičnosti, kreativnosti te novim idejama. Ostavljalo se prostora za vlastitu kreativnost i maštu.

„*S malo novca i mnogo mašte može se, od nekoliko kožnih vrpca ili čvrste ukrasne vrpce što se prodaje na metre i kopče sa starog kožnog pojasa, napraviti moderan remen koji će pristajati uz jeans-odjeću, a od kožne trake i nekoliko čepova pluta ogrlica koja je kao stvorena za vunenu odjeću.*“³¹⁰

³⁰⁴ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 86.

³⁰⁵ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 87.

³⁰⁶ Stipe Šušvar (1936.-2004.). Hrvatski političar, sociolog i univerzitetski profesor.

³⁰⁷ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 89.

³⁰⁸ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 89.

³⁰⁹ Jedini jugoslavenski časopis za djevojke, pokrenuo ga je Nenad Brixxy po uzoru na britanski časopis iz 1967. godine u izdanju International Publishing Corporation.

³¹⁰ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*, 124.

VI. Pojava potrošačkog društva u Jugoslaviji, konzumerizam

Analizirajući pojavu soc-konzumerizma možemo analizirati film *Ljubav i moda* iz 1960. godine (**slika 29**) koji po Branislavu Dimitrijeviću³¹¹ predstavlja mjesto susreta zapadnjačkih utjecaja sa ekonomskim reformama u SFRJ. Ono što je važno jeste utjecaj širenja kulture posjećivanja bioskopa. S tim u vezi najvažniji je utjecaj američkih i zapadnoevropskih filmova koji su razvijali imaginaciju o potrošačkim stilovima života, životima glumaca pa i njihovom odijevanju.

Dosegnuvši veliku gledanost on se posmatrao kao film privrednih reformi i društvene liberalizacije.³¹² Poseban utjecaj je imao film *Bal na vodi* (**slika 30**) koji je stekao veliki broj poklonika, prvenstveno mlade publike, kojim se osuđivalo uvriježeno mišljenje da je zapadnjačka kultura dekadentna. Njime se osuđuju skorojevići koji su napadali omladinu zbog slušanja džez muzike ili čak zbog načina odijevanja.³¹³ Postoje anegdote koje govore o tome da se omladina maltretirala, nasilno tjerala na šišanje kose pa čak i cijepanje pantalona. S tim u vezi bitno je napomenuti da se opis jednog ovakvog susreta omladine i građanštine nalazi u memoarima Vojislava Bubiše Simića.³¹⁴ S tim u vezi ovaj film je donio i veliku profitabilnost s obzirom da je američka tehnička pomoć za njihov uvoz bila velika.³¹⁵

Ovi filmovi su ustvari predstavljali pokazatelje „*ideološke heterogenosti jugoslavenskog socijalizma kao i složenog odnosa ideološkog i zabavnog u socijalističkoj kulturi.*“³¹⁶

Kako je u filmu prikazana socijalistička tržišna ekonomija? Uvođenje tržišne ekonomije 1958. godine i Novi zakon o radnim odnosima koji po Dušanu Bilandžiću nije doveo do ničeg drugog nego do jedne nove ekonomske kategorije „kategorije čistog profita.“ To dovodi do privredne krize u periodu od 1961. do 1962. godine pa je do 1963. čitav proces reformi zaustavljen. Tako je došlo do ukrštanja socijalističke retorike tj. jedinstva radničke klase, socijalne jednakosti i kapitalističke retorike tj. profita, konkurentnost, tržišno poslovanje

³¹¹ Branislav Dimitrijević (1967-)- historičar umjetnosti.

³¹² Branislav Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)* (Beograd: Edicija Reč, 2016), 104.

³¹³ Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)*, 101.

³¹⁴ Džez muzičar i dirigent Velikog džez orkestra Radio Beograda.

³¹⁵ 1955. godine dosegla je vrtočlavih 615 000 dolara.

³¹⁶ Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)*, 105.

preduzeća. Komercijalni direktor *Jugošika*³¹⁷ izgovara : „Nije mi toliko do bruke koliko do tržišta“³¹⁸ kada je ozbiljno gubio na tržištu od³¹⁹ „konkurenta“ *Jugomode*.

Upravo konkurencija na tržištu dovodi do gomilanja kapitala u rukama pojedinca ili male grupe ljudi. Dakle, nepostojanje beskrupulozne konkurencije je i bila jedna od karakteristika socijalističke ekonomije i voljenog egalitarizma.

Vrativši se na film *Ljubav i moda* bitno je naglasiti da su djevojke u bioskop donosile papir za skiciranje odjeće likova iz filma.³²⁰ Ovaj film je doveo do većeg utjecaja na produkciju popularne muzike. Utjecaj ovog filma na modu se osjetio na promjeni tzv. ciljnih grupa. Mladi su postali idealni potrošači, konzumenti kojima se obraćala industrija zabave. Tako se postepeno gubila figura radnika kao npr. u spomenutom filmu proizvodni radnik tj. onaj što šije je postao gotovo izbrisan u procesu robne fetišizacije. Po Dimitrijeviću se javlja nova figura tzv. figura „naivnog subjekta.“ Dejan Đurković oštro kritikuje pojavu naivnog subjekta nazivajući ga „blesavim dobričinom, poluidiotom“ koji otjelovljuje jugoslavensku želju za bogaćenjem.³²¹ Mogla se zapaziti sve prisutnija potrošačka kultura a knjiga *Jugoslavija u boji* iz 1968. koja je štampana u Italiji je sadržavala niz fotografija djevojaka koje kupuju modne artikle iz raznih zemalja ali i domaćih proizvoda.

Pojava pop kulture i potrošačkog društva u socijalizmu odlikovala se transformacijom utopijskih impulsa³²² u blagonakloni društveni dogovor. Tako Radomir Konstantinović³²³ dolazi do zaključka svojom relističkom filozofijom da utopizam treba posmatrati kao protiv-utopijski utopizam koji bi se mogao shvatiti kao apsolutni, jedini i najveći stepen utopizma. S tim u vezi politika je težila da prikrije tu promjenu te su se „forsirale“ kulturne prakse koje naglašavaju pad revolucionarnih ideala. Kao pojašnjenje ove pojave uzima se pojam *crnog filma* ili *crnog talasa* koji je skovan u Jugoslaviji šezdesetih godina a njime se aludira na negativan kontekst pa se postavlja pitanje: zašto termin nije mogao da glasi *novi film*? U cilju osude odstupanja od tema koje su aktuelne u ovim filmovima se insistiralo na prikazivanju tema nasilja, siromaštva, trivijalnosti. Dakle socijalni realizam je osuđivao naturalizam filmova šezdesetih. Oštrica je bila usmjerena i ka povećanim težnjama za većim tržištem pa su

³¹⁷ Modna kuća.

³¹⁸ Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)*, 111.

³¹⁹ Kako je smatrao i Karl Marx.

³²⁰ Što nam govori kolika je bila želja za kopiranjem načina odijevanja sa Zapada.

³²¹ Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)*, 120.

³²² Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)*, 137.

³²³ Radomir Konstantinović (1928-2011), srpski književnik i filozof.

se ovakvi filmovi okrivljavali za krize u filmskoj industriji. Tako su se više osuđivale reprezentacije i načini izvođenja nekih događaja nego konkretno antisocijalistički sadržaji.³²⁴ Pojavom samoupravljanja pozicija radničke klase se izmijenila zbog optužbi kao što su nemaran odnos prema radu, nekulturne navike i dr. To je neminovno vodilo do nesporazuma između radnika i onih koji su ih predstavljali. Šezdesete su označile kretanje ka modernizaciji i svi nesporazumi koji su se javili jačaju moderni karakter jugoslovenskog socijalizma.³²⁵ Ta veza između utopije i konzumerizma dovodi do blagostanja koji je „na dohvat ruke.“ Društvenu imaginaciju šezdesetih će promijeniti i val migracija ne samo zbog kupovine radi šverca nego i odlazak „na rad.“ Ovo će također dokazati postojanje socijalne podvojenosti i raslojavanja na radnički sloj koji u inozemstvo odlazi da bi radilo i donosilo novac kući i srednja klasa koja odlazi isključivo zbog šopinga. „Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih već možemo govoriti o punom zamahu stvaranja potrošačkog društva u Jugoslaviji.“³²⁶

Tako se dalo shvatiti da socijalistička proizvodnja nije mogla zadovoljiti kapitalistički konzumerizam koji je sa druge strane sve manje mario za socijalističke proizvode. Ipak pojavu potrošačke kulture ne bi trebalo posmatrati u negativnom svjetlu jer je ona vodila ka napretku ali i sa druge strane je neminovno potiskivala postojeće probleme.³²⁷

Stoga se postavljalo niz pitanja kao što su: Do čega je doveo ovaj prodor kapitalističkih elemenata u socijalistički organizirani sistem Jugoslavije? Da li kapitalizam uvijek vodi ka dehumanizaciji i otuđenju? Može li se na ovaj način omogućiti društveni razvoj?

Period šezdesetih bi se mogao označiti kao period konzumerističke faze moderniteta koji se često identificira sa kapitalizmom. Ovo doba se označava kao doba rasta masovnog konzumerizma, hedonizma, kulture mladih i stila, sa potrošačkim bumom. Pozicija socijalističkih šezdesetih navodi nas na shvatanje kako je socijalističko iskustvo kasnog industrijskog moderniteta korespondiralo sa paradigama koje su bile razvijene za shvatanje Zapada, kapitalističkih fenomena.

Koji je to momenat tranzicije i društvene imaginacije kroz fetišiziranje potrošačkog društva? Jednakost, solidarnost socijalizma dolazi do krize te vodi ka idejama liberalnog blagostanja.

³²⁴ Npr. film *Parada* od Dušana Makavejeva i prikaz slavljenja Prvog maja sa domaćinskim navikama radničke klase koja je trebala da ostane prikrivena iza spektakla proleterijata.

³²⁵ Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)*, 145.

³²⁶ Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam: Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950-1974)*, 146.

³²⁷ Bilo društvene ili političke.

Koje su to ideje liberalizma? Potrošačka kultura se posmatrala kao akt alijenacija³²⁸ i ona koja teži robnom fetišizmu. Imaginacija se razumjeva kroz pojedinačne želje u domenu nesvjesnog, kolektivne želje i djela fikcije koje je u domenu umjetnosti. Imaginacija je težila ka ostvarenju utopijskog blagostanja. Ekonomske reforme i simultanost koja zagovara veću samostalnost i kolektivno vlasništvo koje neosporno ima novi nacionalni karakter. Modni magazini su se uvodili primjere novih odnosa i fenomena npr. izbori za miss. Konzumerski utopizam a potrošačko društvo je smatrana zamjenom utopije, po Kardelju čovjek je najslobodniji kada sam definira ličnu sreću u periodu samoupravljanja koje se poklapa sa američkim idealima. Da li je moguće razmišljati o potrošačkom društvu bez robnog fetišizma? 1965. godine sociolog Jovan Đorđević vidi situaciju u kojoj se ekonomske reforme, koje zagovaraju privredni napredak kroz približavanje tržišnoj ekonomiji, suočavaju sa ideološkim načelom društvene svojine kao osnovnim oblikom samoupravljanja: „*Društvena svojina može težiti da dobije mere i oblike kolektivne privatne svojine i tada se radnička samouprava pretvara u kolektivni izraz privatno-pravnih stavova i kolektivne sebičnosti. Tada se samoupravljanje pretvara u funkcije razaranja i razbijanja društvenih odnosa i moralne stature proizvođača. Na toj osnovi se rađaju i novi kapitalistički odnosi, privatno pravni mentalitet po kom treba svako da se snađe kako zna i ume.*”³²⁹ „Grupno-svojinska shvatanja” neposredno su bila povezana sa pojavom potrošačkog društva. Međutim, potrošačko društvo zvanično u SFRJ nije postojalo, krajem šezdesetih počinje da se govori o pojavi „potrošačkog mentaliteta” i „potrošačkog ponašanja.“ Franc Šetinc, slovenački političar, u svojoj knjizi uglavnom negira da u SFRJ postoji potrošačko društvo jer ono je za njega samo „apsurdni” proizvod kapitalističkog društva u kome „*čovjek proizvodi zbog toga da bi besmisleno potrošio umesto da troši zato da bi slobodno stvarao i potvrđivao se kao čovek.*”³³⁰ Kako se međutim ponašalo nastalo potrošačko društvo? Vrijednosti potrošačkog društva su ponekad utjecajnije i intenzivnije u naizgled „nepotrošačkim društvima” o čemu svedoči primjer pohlepe za nekim modnim artiklima kapitalističkog tržišta u pojedinim istočnoevropskim zemljama.³³¹ Šetinc smatra da je teorija o klasnoj podjeli ograničena na pitanja imovinskog položaja, načina života kao i potrošnje, pa tako ima za cilj da preuveliča socijalne razlike i negira jedinstvo radničke klase u konfliktu sa elementima starih društvenih odnosa. Teoriju o klasnim podjelama u socijalizmu on tumači kao „nekritičko prenošenje teorija sa Zapada”, a postojanje potrošačkog mentaliteta i ponašanja ne vidi kao problem samoupravljanja već kao

³²⁸ Od *alienatio, onis, f.* (lat.)- zastranjenje, odvajanje

³²⁹ Jovan Đorđević, „Protivrečnosti društvene svojine u socijalizmu”, *Gledišta* 11 (VI)(1965): 1465-1471.

³³⁰ Franc Šetinc, *Jesmo li potrošačko društvo?* (Beograd: Mala biblioteka Politike,1979), 18.

³³¹ Šetinc, *Jesmo li potrošačko društvo?*, 19.

posljedicu „preživelih odnosa, malograđanstva, sebičnosti“, ali i „nerazvijenog sistema podele rada“³³² Tako se Šetinčeva knjiga bavi pojavom „potrošačkog ponašanja” koje je možda i samo priviđenje. Ona predstavlja pokušaj da se definira *socijalističko potrošačko društvo*, i to u vidu formule zalaganja za „*odnose u kojima će nivo potrošačkog ponašanja zavisiti od rezultata rada, a potrošačka vizija će se gledati kroz prizmu napora za veću produktivnost i viši opšti kulturni nivo u društvu.*”³³³

³³² Šetinc, *Jesmo li potrošačko društvo?*, 61.

³³³ Šetinc, *Jesmo li potrošačko društvo?*, 47.

VII. Zaključak

U današnjoj historiji razdoblje šezdesetih godina XX stoljeća se definiraju kao izdvojen i poseban društveni fenomen. U svakom pogledu one su označile vrhunac *Zlatnog doba*³³⁴ koje se u Europi počelo razvijati u punom smislu tek polovinom pedesetih i početkom šezdesetih godina. To „blagostanje“ se počelo uzimati zdravo za gotovo³³⁵ a obuhvatilo je proces zapadne industrijalizacije. Britanski premijer Harold Mekkilian (Harold Macmillian) je 1957. godine izjavio: „Nikada nam nije bilo ovako dobro!“³³⁶ To se donekle povezivalo sa uvođenjem modela socijalne države koja je sa sobom nosila očekivanja boljeg i sigurnijeg života kroz unaprjeđenje zdravstvenog, penzionog osiguranja, besplatnog školovanja koje je dovodilo do porasta broja studenata i opće pismenosti, razvoj masovnog turizma i dr.

Luksuz i potrošnja koja su u ranijim historijskim periodima bila isključivo obilježja i praksa visoke klase, u šezdesetim sve više postaju praksa širih narodnih masa. Fenomen luksuza i njegova veza sa potrošnjom je dobijala nešto drugačiji smisao. Utjecaj filmske industrije i muzike u tome je bio ogroman. Zvijezde muzičke i filmske industrije su bili *agenti* mnogih kulturalnih transfera pa i načina odijevanja. Radilo se o pokušaju imitacije ukusa sa Zapada. Stoga su omladinske skupine pokušavale kopirati način odijevanja američke „ulične“ kulture pa su često bili suočeni sa negativnim komentarima i neprihvatanjem. Šezdesete su, dakako, bile buntovna decenija i decenija mladosti a parola mladih generacija je bila „Ne vjeruj nikome starijem od 30!“³³⁷ Aktivizam mladih potkrijepljen većim stepenom obrazovanja postaje glavna snaga za promjenu postojećih sistema. Stoga svijet koji se vodio strogo uređenim normama ustupio je mjesto novim trendovima. Seksualna *revolucija*, konzumacija opojnih droga šezdesetih su označili oblik otpora ali i prkosa postojećem sistemu i njegovim vrijednostima. Okosnica promjena *ludih šezdesetih*, dakle, bila je populacija mladih koja buntovnički preko masovnih protesta traži pravo na samoizražavanje.

Možemo zaključiti da je populacija mladih *buntovnika* reagirala na nove pojave i bumove koje su smjelo kopirali zahvaljujući popularnoj kulturi koja je prihvaćena u Jugoslaviji. Mladi sve više izlaze iz okorjelih ljuštura rigidnog čovjeka te se odijevaju po američkom ukusu. Režimski pritisak da se to ne dešava bio je snažan a ovisio je o kojoj državi se radi.

³³⁴ Denis.Martinović. *Šezdesete-godine koje su promijenile svijet*. Zadar: Državni arhiv u Zadru. 2012, 5.

³³⁵ Denis.Martinović. *Šezdesete-godine koje su promijenile svijet*. Zadar: Državni arhiv u Zadru. 2012, 5.

³³⁶ Denis.Martinović. *Šezdesete-godine koje su promijenile svijet*. Zadar: Državni arhiv u Zadru. 2012, 5.

³³⁷ Denis.Martinović. *Šezdesete-godine koje su promijenile svijet*. Zadar: Državni arhiv u Zadru. 2012, 5.

Tako npr. u Sovjetskom savezu je bila masa filmova koji su bili podvrgnuti cenzuri jer su se ovakve prakse posmatrale kao opasnost sovjetskom društvu. Izgled *Novog Sovjetskog čovjeka* koji se izdiže iznad sovjetskih masa vodeći ih prema pobjedi, prema svjetlijoj budućnosti komunizma je gotovo po formuli bio ovakav: masivne vilice i široka ramena, „aureola“ koja se izdiže i koja kruži iznad njegovog prisustva. Svi ovi elementi doprinose grandioznosti novog bića, heroja socijalističkog rada.³³⁸ U romanima staljinističkog doba muškarci su prikazivani kao osakaćeni i ranjeni, slijepi, paralizirani, šepavi, tj. jedino kao takvi su mogli biti izdignuti do nivoa heroja, tek kad nešto žrtvuju za ideološku i kulturnu fantaziju staljinizma.³³⁹ Sovjetska i visoka staljinistička kultura je bila preokupirana sa ljudskim tijelom. Hvatajući se u koštac sa novim sovjetskim tijelom izrađenim od *željeza i čelika* vidljivo kako u monumentalnoj umjetnosti, filmovima itd. Prikazivani su primjeri građana kao zdravih, muževnih i zgodnih. Njihova snaga i energija se obraćala cijelom kolektivu, novoj naciji koja zajednički maršira ka svjetlijoj budućnosti.

Ukoliko uzmemo u obzir pojavu vala konzumerizma shvatićemo da san o sovjetskoj ekonomiji i egalitarističkoj potrošnji je bio već u šezdesetim daleko od stvarnosti.³⁴⁰ Ali, da li je u Jugoslaviji kao u drugim krajevima svijeta ovaj prioritet konzumerizma i novih oblika konzumerističkih želja imao prednost u odnosu na politiku uspješnog vođenju ekonomskog razvoja i da li je proizvodio zadovoljnije potrošačko društvo? Ili, da li je pak ovo društvo odbijalo importe potrošačkog liberalizma koje se u Jugoslaviji osjetilo već 1965. godine? Možda je najveći problem bio uspostaviti harmoniju između potrošnje i konzumerističke kulture sa socijalističkim vrijednostima koja u raznim oblicima pojavljivanja nisu bila odbacivana. Kako god, konzumerizam je takav tip izuma koji je obilježio XX stoljeće a nije imao formalnu filozofiju, stranku i očiglednog vođu. Prema mnogima on je produkt američke kulture. Mnogi ga historičari smatraju dominantnom snagom zapadne civilizacije. Konzumerizam je *pobjednik* XX stoljeća, imenovan pobjednikom nakon što je prvo pobijedio sovjetski a zatim kineski komunizam.

Šezdesetih godina je komunizam bio njegov suparnik. Početkom šezdesetih Komunistička partija Sovjetskog saveza obznanila je da će za dvadeset godina proizvodnja i potrošnja po glavi stanovnika biti superiornija od većine kapitalističkih zemalja. Išli su toliko

³³⁸ Lilya. Kaganovsky. *How the Soviet Man was Unmade: Cultural Fantasy and Male Subjectivity Under Stalin*. USA: University of Pittsburg Press. 2008, 2.

³³⁹ Lilya. Kaganovsky. *How the Soviet Man was Unmade: Cultural Fantasy and Male Subjectivity Under Stalin*. USA: University of Pittsburg Press. 2008, 3.

³⁴⁰ Timo Vihavainen i Elena Bogdanova ur., *Communism and Consumerism: The Soviet Alternative to the Affluent Society* (Leiden : Koninklijke Brill NV, 2016).

daleko da su svima obećavali da će imati sve što požele besplatno. Upravo je nemogućnost da se zadovolje potrebe potrošača bio možda i glavni faktor pada Sovjetskog saveza. Šezdesetih je godina Rusija pokušala da konstruiše potrošača bez potrošačkog mentaliteta. Stvaranje ovakvih ljudi počelo je u teoriji sredinom XIX, a modificirano sredinom XX stoljeća. Država je željela čovjeku omogućiti stvari neophodne za svakodnevni život. To je trebalo biti društvo lišeno pohlepe i egoizma, u kojem materijalne stvari neće biti u prvom planu. U tom bi se društvu ljudi koncentrirali na lične talente i na altruistično pomaganje. Trebalo je to biti affluentno društvo bez konzumerističkog mentaliteta. Na Zapadu, sredinom XX stoljeća dolazi do uspona konzumerizma ali i do kulturne revolucije, pa možemo reći da se u nekoliko dekada materijalna i spiritualna situacija modernog čovjeka revolucionalizira. Jugoslavija je nakon rastanka sa Staljinom pokušala napraviti manje rigidan socijalistički sistem, onaj u kojem će preovladavati princip sredine. Jugoslavija teži liberalizaciji.

Ovakve tenzije su se uvukle u sve sektore jugoslavenske ekonomije za razliku od Sovjetskog bloka koji je imao manje tolerancije vezano za ekonomsku liberalizaciju u Jugoslaviji. Na Istoku je postojao niz pokušaja da se fokus stavi na pokretna dobra između ostalog i garderobu pokušavajući stvoriti sliku društvenog obilja 1960-tih. Od 1953. godine i Jugoslavija uvodi samoupravljanje tvrdeći da je to jedini i jedinstveni put ka socijalizmu. Tvrđilo se da je to iskreni i pravi socijalizam koji se aplicirao u niz sektora. Nakon Staljinove smrti 1955. Tito je u svom govoru u Karlovcu naglasio da će država povećati ulaganja u proizvodnju konzumerističkih dobara. Kao rezultat petogodišnjeg plana koji je uslijedio potrošnja je porasla 8,5 % godišnje između 1957. i 1964. godine. Možda je ovo *skretanje* u Jugoslaviji kao i u drugim krajevima bilo manje o ideologiji nego o mogućnostima veće potrošnje koje je dato u cilju poslijeratnog oporavka. U ovom periodu u Jugoslaviji je ostvarena eksplicitna veza između proizvodnje i potrošnje. Konzumeristički put je imao dugotrajne posljedice tako što u kratkom toku Jugoslavija nije napustila egalitarističku misiju.³⁴¹ Šta bi u suštini socijalistički čovjek trebao da odjeva? Dizajneri su tada definirali modu kao primarnu funkciju odijevanja i nivoa estetske osvještenosti građana. Socijalistička moda se okarakterisala ne po senzacionalnosti, i ekstravaganciji nego radije po udobnosti, praktičnosti, funkcionalnosti i higijeni.³⁴² Odjeća je bila prihvatljiva ukoliko je odgovarala normama socijalističke estetike. Ova estetika je bila usmjerena na udobnost, praktičnost, ozbiljnost i „gušila“ je individualne estetske stavove. Akcenat u praksi odijevanja je bio

³⁴¹ Paulina Bren i Mary Neuburger, ur. *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, (Oxford: Oxford University Press, 2012).

³⁴² Denis Kozlov i Eleonory Giburd, *The Tow: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*, (Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2013).

ponekad i apsurdan, npr. suknje koje pokrivaju koljena. Sve se vodilo kriterijem „dobrog ukusa“ koji je normiran i koji se morao prihvatati.

Od šezdesetih zvanično kreće val demokratizacije ukusa pojedinaca. U cilju provođenja amerikanizacije svijeta mijenjala se i socijalistička Jugoslavija. Analiza procesa amerikanizacije je važna jer definitivno pokazuje da su se pop kultura i konzumerizam kao i način života u Jugoslaviji šezdesetih vidno promijenili. U tom procesu amerikanizacije i otvorenog prihvatanja pop kulture primjetna je uloga Zapada u odašiljanju impulsa i istovremeno uloga Jugoslavije u njenom spremnom prihvatanju. Amerikanizacijom su bili obuhvaćeni svi slojevi društva i sve dobne skupine. Korist je bila obostrana. Prihvatanjem zapadnjačke kulture Jugoslavija je svojim građanima nudila nekakav oblik slobode. Ova nova pojava je prihvatana „do određene granice“ tj. do momenta kada ne šteti vlasti. Ipak, treba naglasiti da u opoziciji prema procesu amerikanizacije Jugoslavije šezdesetih koje su se odlikovale blagostanjem i slobodom u smislu širenja pop kulture javila i druga tendencija a odnosila se na porast broja nezaposlenih, slabljenja nacionalne valute, demonstracije protiv rata u Vijetnamu itd. Možemo se uistinu zapitati kakva je bila realnost šezdesetih godina u Jugoslaviji? Da li da vjerujemo da je to vrijeme sloboda ili pojačane cenzure i ekonomske krize? Ovakvu Jugoslaviju porede sa dva lica boga Janusa³⁴³ gdje on jednim licem gleda na Istok drugim na Zapad. Tako se Jugoslavija nije posmatrala kao država između Istoka i Zapada nego kao ona koja je i na Istoku i na Zapadu. Tako je Jugoslavija oštromno slala poruku liberalizma Zapadu a i činjenicu da je moguće ostvariti drugačiji oblik socijalizma od onog na Istoku. Amerikanizacija se koristila često kao odskočna daska za *osvježavanje* ličnih interesa npr. u kinima pored holivudskih vestern filmova su se gledali i partizanski filmovi koji su gubili publiku a na ovakav način se ona uspješno privlačila u kina.³⁴⁴ Ipak, ovaj proces amerikanizacije je ostavio najdublji trag na ljude koji su osjetili dašak života *američkog sna*. Zbog specifičnog društvenog uređenja i otvorenosti prema svijetu Jugoslavija je dala dosta prostora za prodiranje i implementiranje globalnih trendova.³⁴⁵ Potrošački trendovi su vrlo brzo *stizali* sa Zapada. Pravac u kojem se tadašnje društvo kretalo opisuju stihovi Ive Robića³⁴⁶ i Zdenke Vučković³⁴⁷ iz 1958. godine :

³⁴³ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 401.

³⁴⁴ Vučetić, *Koka- kola socijalizam*, 401.

³⁴⁵ Denis.Martinović. *Šezdesete-godine koje su promijenile svijet*. Zadar: Državni arhiv u Zadru. 2012, 10.

³⁴⁶ Ivo Robić (1923-2000) je bio hrvatski pjevač i tekstopisac.

³⁴⁷ Zdenka Vučković (1941-) hrvatska pjevačica koja je svoju pjevačku karijeru počela kao petnaestogodišnja djevojčica na Opatijskom festivalu 1958. godine.

„Tata, kupi mi auto
bicikl i romobil
kupi mi medu i zeku
kolica Jugovinil.“³⁴⁸

Sve te promjene koje su zahvatile jugoslovensko društvo opisao je britanski diplomata koji se krajem šezdesetih našao u službi u Jugoslaviji: „*Novopridošli stanovnik gradova uglavnom zadržava korijene na selu, u koje se vraća kad može, ali njegova djeca pod snažnim su utjecajem televizije, nogometa i pop-kulture. On nosi dobro konfekcijsko odijelo, njegova kćer prati nepredvidljivost zapadne mode, mini, maxi i midi, a on i njegova supruga su zbunjeni svojom dugokosom djecom, odjevenom u jeans.*“³⁴⁹

Poznata parola *bratstvo i jedinstvo* koja je skovana još u periodu narodnooslobodilačke borbe preuzeta je i u periodu socijalizma. „Čuvajte mi bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svoga“, te „Bratstvo i jedinstvo može postojati samo među onima koji su zaista jednaki“ su izjave koje se pripisuju Josipu Brozu. Ideja bratstva se manifestovala u ubjeđenju da je čovjek čovjeku prijatelj, brat. Primjere bratstva i jedinstva imamo u partizanskim borbama gdje se ujedinjenje ostvarivalo dijeljenjem zajedničke borbe za preživljavanjem te što „*u vojničkoj uniformi iščezavaju socijalne i klasne podvojenosti.*“³⁵⁰ Kolektivno jedinstvo u bitkama je prikazivano u partizanskim filmovima gdje partizani- heroji su spremni žrtvovati svoj lični interes za zajedničko dobro tj. bratstvo, požrtvovanost, ljubav. Time se komunizam „*suprotstavlja ideji liberalizma, zasnovanoj na autonomiji pojedinca koji se, kao usamljeni, atomizirani subjekt, realizuje samo u kontekstu ličnih potreba i interesa.*“³⁵¹ Što se tiče jedinstva ovaj pojam graniči sa idejom egalitarizma i nastojanja da svi ljudi budu jednaki. Iako to u suštini nije realno, pokušaji da svi budu „isti“ osjetili su se u socijalizmu kroz nastojanja da su svi barem *prividno* jednaki. Kao instrument u ostvarenju ovog nastojanja pojavio se fenomen *diktiranja* kako će se čovjek ponašati u određenim situacijama ili još zanimljivije kako će biti odjeven. Generacije Jugoslavena su odrasli kao pioniri Tita. Dijete je postajalo član *pionirske organizacije* kada je bilo prvi razred osnovne škole (u dobi šest ili sedam godina). Prihvatanje u organizaciju se zbivalo 29. novembra na dan Republike SFRJ. Ovaj čin se smatrao inicijacijom za učešće u novoj organizaciji i time je pionir postajao dobrodošao kao aktivni i odgovorni član jugoslavenskog socijalističkog

³⁴⁸ https://hr.wikipedia.org/wiki/Moja_mala_djevoj%C4%8Dica, pristupljeno 05.02.2019.

³⁴⁹ Denis.Martinović. *Šezdesete-godine koje su promijenile svijet*. Zadar: Državni arhiv u Zadru. 2012, 11.

³⁵⁰ Musabegović, Senadin. *Rat: Konstitucija totalitarnog tijela*, 42.

³⁵¹ Musabegović, Senadin. *Rat: Konstitucija totalitarnog tijela*, 268-269.

društva. Ideja je bila da se razvija osjećaj patriotizma, socijalističkog duha kao i solidarnosti. U toku „inicijacije“ djeca su napamet izvodila pionirske pjesme. Pioniri su bili odjeveni u bijele košulje i plave hlače ili suknje sa crvenim šalom i kapom na kojoj se nalazila crvena zvijezda na prednjoj strani³⁵². Takva je bila pionirska uniforma koja se nosila na javnim proslavama, školskim događajima i sl.³⁵³

Stoga, krenuvši od sistema obrazovanja nerijetko ćemo saznati da su se đaci odijevali identične mantile tzv. kute, da su djevojke uredno počesljane dok su svi muškarci *morali* da budu pristojno ošišane frizure. Higijena se također strogo nadzirala: urednost noktiju, odjeće, obuće. Ukoliko se zapitamo otkud ova pravila i stroge kazne nije teško shvatiti da su ljudi radije poštovali ova pravila nego trpjeli kazne ma šta oni smatrali ili željeli. Međutim, postavlja se pitanje da li je jednakost zaista mogla da se ostvari na ovakav način? Na prvi pogled možda da, ukoliko barem pogledamo fotografije iz tog perioda (**slika 31**) zaista su svi slični, ali ipak ne isti. (**slika 32**) „*Kako bi se mogao razumjeti sam koncept učeničkih odora, potrebno je uzeti u obzir sve pozitivne i negativne posljedice kao i izazove, koje njihovo uvođenje u školski program donosi.*“³⁵⁴ Postojale su i tada pokušaji da se krši pravilo, barem potajno. To je onaj unutarnji ljudski nagon za vlastitom kreativnosti pa su djevojke krišom po svojim *kutama* vezle ukrase u vidu floralne dekoracije i sl. Dakle, ipak se to jedinstvo u pogledu kontroliranja fizičkog izgleda nije moglo u potpunosti provoditi. Međutim, zapitajmo se kuda je sve ovo vodilo? Zašto je socijalizam favorizirao egalitarizam? Zar to nije bio put ka kreiranju rigidnog³⁵⁵ čovjeka? Kome se dopadalo da postanemo okorjeli, surovi, ozbiljni pa čak i nepopustljivi? Ideja egalitarizma graniči sa nastojanjem da ukoliko imamo masu koja je jednaka nju je lakše kontrolirati. Jer socijalizam u izvornom obliku teži da smo svi jednaki. Zamislimo samo šta se dešavalo sa pojedincima koji su npr. žudjeli za drugačijom frizurom ili djevojkama kojima su se sviđale farmerke? Ipak, od famoznih šezdesetih i pojave amerikanizacije socijalističkog društva nametnula se ideja liberalizma. Ukoliko pokušamo shvatiti šta se desilo iznenada sa svim ovim strogim pravilima na prvi pogled pomislili bismo da se nastala situacija izrodila zbog društveno-ekonomskih promjena prije svega u svijetu pa i kod nas. To je djelomično tačno ali moramo shvatiti da sve *pojave* koje su se sa Zapada uvukle kod nas poput popularne kulture (gledanje vestern filmova, nova muzika, džins,

³⁵² Tzv. titovka.

³⁵³ John Borneman,ur. *Death of the father: An Antropology of the End in Political Authority*. New York- Oxford: Berghahn Books. 2004,157.

³⁵⁴ Gabrijela Ivanović, *Školske uniforme kroz povijest*. Zagreb: Tekstilno-tehnološki fakultet. 2017.

³⁵⁵ Rigidus,a,um (*lat.*)- ukočen, tvrd, stalan, postojan, oporit, usovan,osorljiv, strog.

konzumerizam) su samo *prividni liberalizam*. Dakako, jugoslavenski socijalizam je uvijek bio blažeg oblika od onog na Istoku ali i on je postavljao ograničenja.

Da li je pojava džinsa kompatibilna sa problemima slobode? Šezdesetih džins i nošenje džinsa je značilo slobodu. Ta sloboda se odnosila na mogućnost odijevanja po zapadnjačkom modelu, novog odjevnog predmeta koji je nudio udobnost, spontanost. Tada se po prvi put susrećemo sa fenomenom uniseks odjeće. Farmerke (džins) su se dopadale *svima* a razlike između muških i ženskih farmerki su bile izuzetno male, teško uočljive. Zapad nudi novu vrstu komercijalizma, nove ideale ljepote i dobrog ukusa jer se sa otklonom počinju posmatrati *odijela* favorizirana u ranijem periodu. Da li nam je Zapad ponudio barem dijelić osjećaja američkog sna i želje za vječnom mladosti? Jer šta je džins ako nije sinonim za mladost i slobodu?

VIII. Katalog

Slika 1. Kraljevina SHS u periodu 1922-1929

Pristupljeno 06.11. 2018.

https://hr.wikipedia.org/wiki/Kraljevina_Jugoslavija#/media/File:Podjela_Kraljevine_SHS_na_33_oblasti.jpg

Slika 2. Karta Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ)

Pristupljeno 06.11.2018.

[https://hr.wikipedia.org/wiki/Socijalisti%C4%8Dka_Federativna_Republika_Jugoslavija#/media/File:General_map_of_yugoslavia_\(1945-1991\)_\(HR_labels\).png](https://hr.wikipedia.org/wiki/Socijalisti%C4%8Dka_Federativna_Republika_Jugoslavija#/media/File:General_map_of_yugoslavia_(1945-1991)_(HR_labels).png)

Slika 3. Krvnik Tito plaćen američkim dolarima (karikatura)

Pristupljeno 06.11.2018.

<http://berislavkangrga.weebly.com/1948-godina-raskola.html>

Slika 4. Ideja samoupravljanja i prvi radnički savjet u Jugoslaviji

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.portalnovosti.com/kakvo-drustvo-hocemo>

Slika 5. Šezdesete

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.amazon.com/White-Mountain-Puzzles-Sixties-Jigsaw/dp/B000H0S1TU>

Slika 6. Susret Tito-Kennedy odigrao se 1963. godine u SAD-u

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/samo-u-nedjeljnom-%E2%80%98jos-1951.-godine-tito-i-kennedy-su-dogovorili-veliku-razmjenu-oruzja-za-masovno-unistenje%E2%80%99/1633902/>

Slika 7. Obilježje konzumerizma šezdesetih sročeno u rečenici „Ja kupujem dakle ja jesam“

Pristupljeno 06.11.2018.

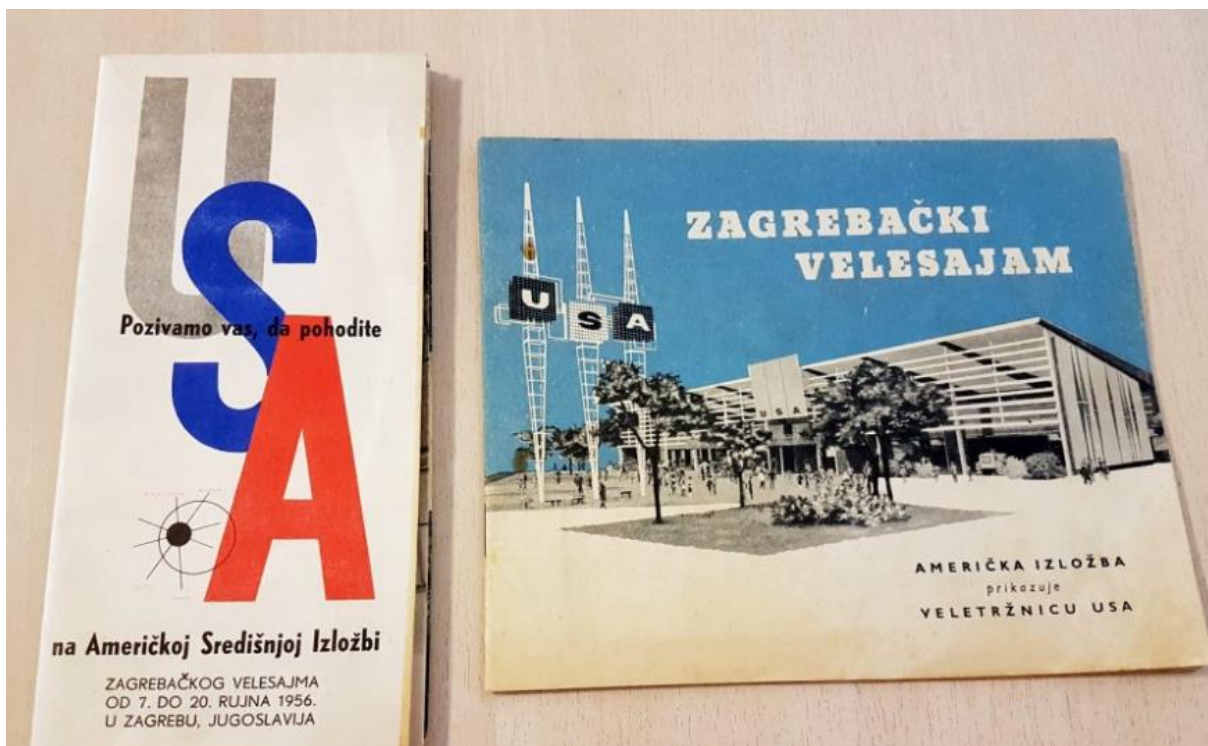
<https://philosophyforchange.files.wordpress.com/2012/07/shop-therefore-i-am.jpg>

Slika 8. Američka modna revija na Američkoj nacionalnoj izložbi u Moskvi 1959. godine

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://paleofuture.gizmodo.com/the-all-american-expo-that-invaded-cold-war-russia-550628823>

Slika 9. Brošura Američke središnje izložbe (Veletžnica USA) sa Zagrebačkog velesajma iz 1956. godine

Pristupljeno 06.11.2018.

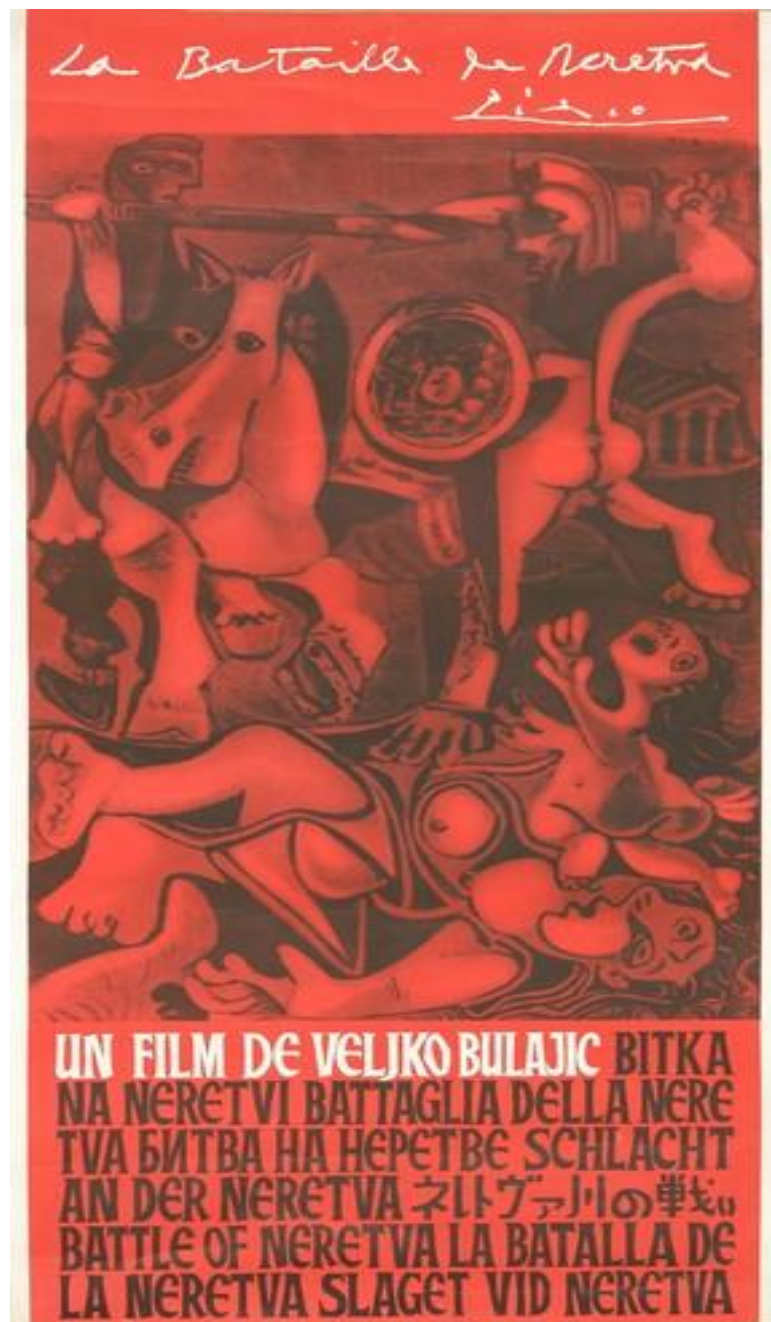
<https://www.njuskalo.hr/razglednice-fotografije/usa-zagrebacki-velesajam-brosura-karta-vodic-oglas-22221469>

Slika 10. Brošura Američke središnje izložbe (Veletžnica USA) sa Zagrebačkog velesajma iz 1956. godine

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.njuskalo.hr/razglednice-fotografije/usa-zagrebacki-velesajam-brosura-karta-vodic-oglas-22221469>

Slika 11. Plakat za film „Bitka na Neretvi“ Pabla Pikasa

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.portalmjadi.com/pikaso-i-bitka-na-neretvi/>

Slika 12. Jutro naše domovine, F.S.Shurpin, 1948.

Pristupljeno 06.11.2018.

http://my-kid-could-paint-that.blogspot.com/2017/09/beautiful-paintings-of-terrible-people_8.html

Slika 12. Šesti Svjetski festival mladih, studenata, mira i prijateljstva u Moskvi, 1957.

Pristupljeno 10.11.2018.

<https://www.amazon.com/Photo-Festival-Students-Friendship-Moscow/dp/B06WWMRGKF>

Slika 14. Jedan od skupova AFŽ –a (Antifašistički front žena)

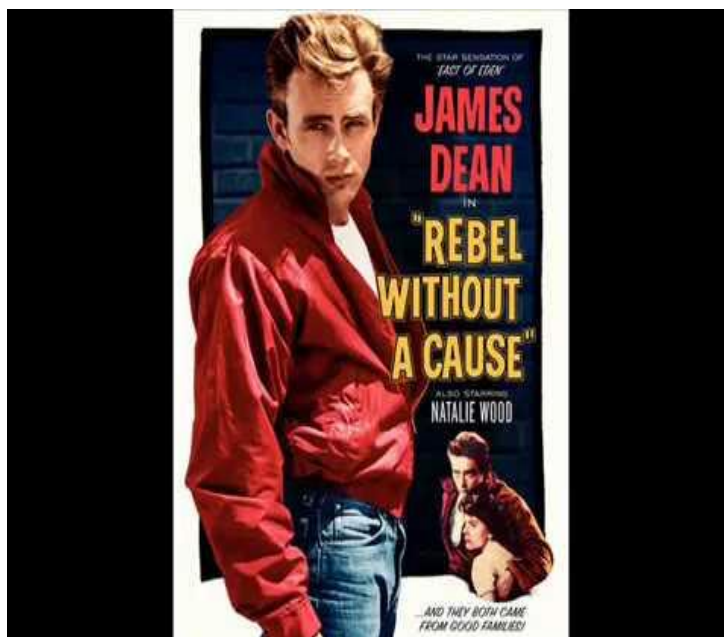
Pristupljeno 06.11.2018.

<http://bosnae.info/index.php/kako-je-zabranjena-nosnja-zara-feredze-u-komunistickoj-jugoslaviji>

Slika 14. Parole iz časopisa „Vi pripadate Lee jahačima“ „Lee odgovara za svugdje“, džins za povratak u školu, džins za poslije škole (lijevo) i prikaz časa baleta koji se održava sa djevojkama u džinsu aludirajući na njegovu udobnost.

Preuzeto iz: Hill, Daniel Delis. *Advertising to the American woman, 1900-1999*. Ohio: Ohio State University Press, 2002.

Slika 15. Plakat za film „Rebel without a cause“ iz 1950. godine u kojem se u glavnoj ulozi pojavljuje James Dean u džins hlačama

Pristupljeno 06.11.2018.

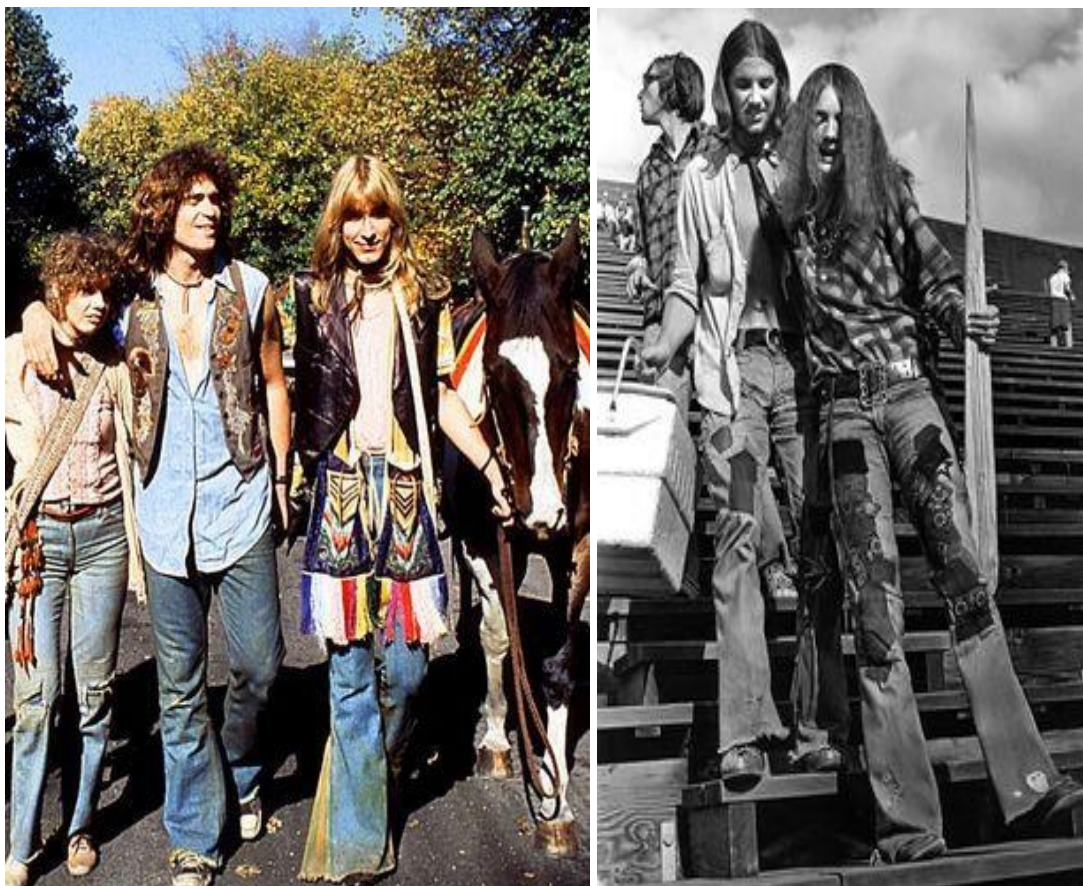
<https://www.youtube.com/watch?v=MSzJ4t7UhGU>

Slika 16. Utjecaj filma „Rebel without a cause“ i dalje služi kao inspiracija dizajnerima

Pristupljeno 06.11.2018.

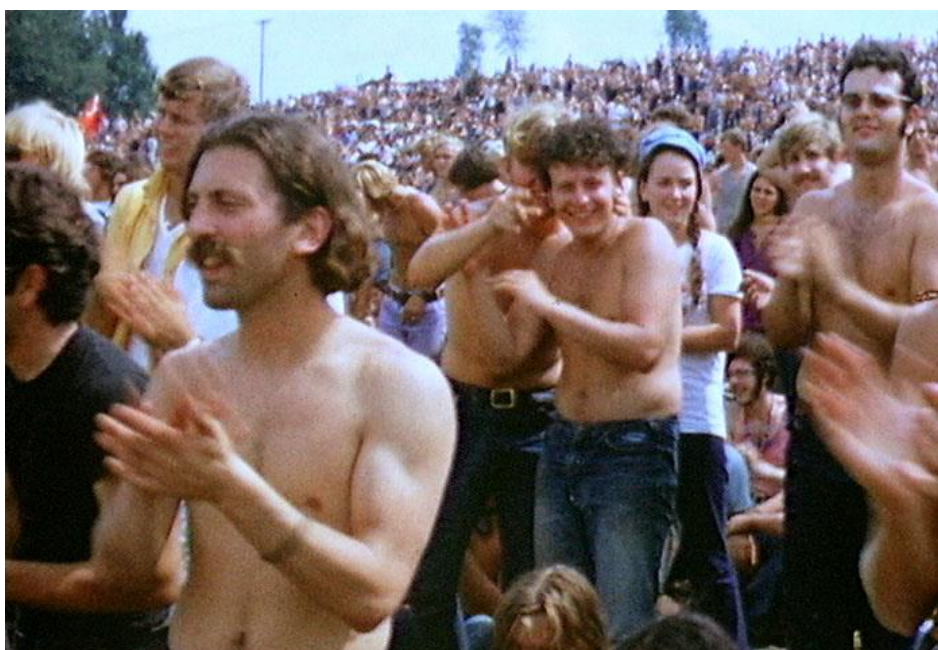
<https://eastofneimans.files.wordpress.com/2013/07/michael-bastian.jpg>

Slika 17. Džins kao izraz identiteta u šezdesetim

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.pinterest.com/pin/61150507417565954/>

Slika 18. Prvi dan woodstock festivala, hipiji u džinsu 1969. godine. Pripadnici tzv. Woodstock generacije

Pristupljeno 06.11.2018.

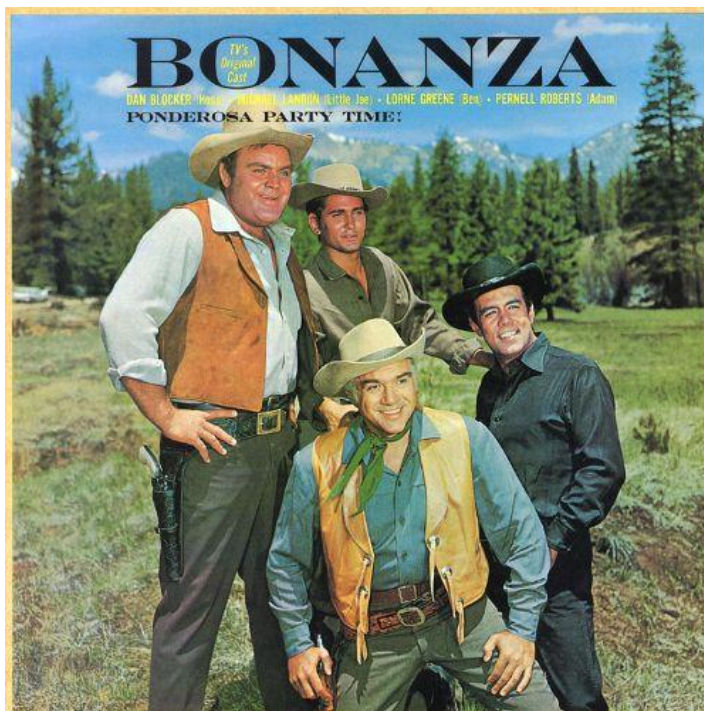
<https://en.wikipedia.org/wiki/Woodstock>

Slika 19. Protesti protiv rata u Vietnamu

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.vintag.es/2015/05/blast-from-past-1960s-15-protest-signs.html>

Slika 20. Poster za seriju Bonanza

Pristupljeno 05.11.2018.

<https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Series/Bonanza>

Slika 21. Robert Mitchum nosi Levis 506 jaknu u filmu „Till the End Of Time“

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.primermagazine.com/2017/spend/the-fascinating-evolution-of-the-trucker-jacket>

Slika 22. Laurie (Vera Miles) u filmu The Searchers sa pletenicama i leviskama

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.amazon.com/MILES-LAURIE-JORGENSEN-Movie-SEARCHERS/dp/B073Q5THF2>

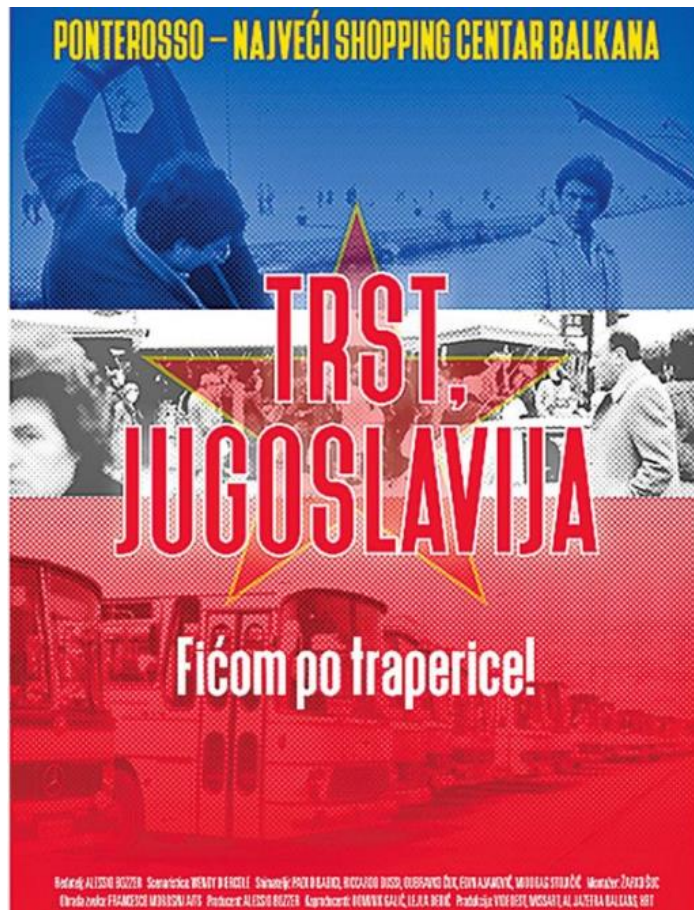

Slika 23. Hud (Paul Newman, desno) nosi Lee model i Brandon de Wilde (lijevo) nosi Levis 506.
Preuzeto iz Stanfield, Peter. *The Cool and the Crazy: Pop Fifties Cinema*. NY: Rutgers University Press, 2015.
str 176.

Slika 24. James Stewart nosi Levis 506 jaknu.

Pristupljeno 06.11.2018.
<https://www.pinterest.com/pin/477451997972627406/>

Slika 25. Poster za dokumentarni film Trst Jugoslavija. Fićom po treperice.

Pristupljeno 18.03.2018.

<https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-zivot/kako-smo-kupovali-traperice-u-trstu-nevjerojatna-prica-o-eri-soping-putovanja-u-pogranicni-grad-subotom-bi-preko-granice-stiglo-po-500-autobusa/6555564/>

Slika 26. Set pitralon

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://novi.ba/clanak/63622/domaci-losion-poslije-brijanja-prvo-jugoslovensko-sredstvo-za-ostavljanje-dubokog-utiska-na-zene>

Slika 27. Mirko i Slavko roman; naslovnica Nikad robom broja 516. Slavko je ranjen.

Pristupljeno 06.11.2018.

<http://www.stripovi.com/enciklopedija/strip/mirko-i-slavko-nkrb-516-slavko-je-ranjen/29486/0/>

Slika 28. Primjeri naslovnica časopisa za žene Tina

Pristupljeno 06.11.2018.

<https://www.xxzmagazin.com/u-cemu-su-nase-cure-bile-bolje>

Slika 29. Poster za film Ljubav i moda

Pristupljeno 18.10.2018.

<https://www.blic.rs/vesti/svet/povratak-u-sezdesete-film-ljubav-i-moda-otvara-vracarski-vremeplov/hndtsw3>

Slika 30. Poster za film Bal na vodi

Pristupljeno 18.10.2018.

<https://tv.aladin.info/190-bal-na-vodi>

Slika 31. Školske uniforme i kute u socijalističkoj Jugoslaviji 1978. godine.
Privatna kolekcija

Slika 32. Školske uniforme u Jugoslaviji

Pristupljeno 18. 03.2019.

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/samo-uniforme-nece-rijesiti-razlike>

IX. Literatura

- Abadžić-Hodžić, Aida. *Bosanskohercegovačka grafika 20. stoljeća: Šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća u kontekstu evropskog moderniteta i postmoderniteta*. Sarajevo: Tugra, 2011.
- Bartlett, Djurdja. *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*. Cambridge: MIT Press, 2010.
- Berger, Arthur Asa. *What Object Mean, Second Edition: An Introduction to Material Culture*. London, New York: Routledge-Taylor & Francis Group, 2014.
- Beverly, Gordon. *American Denim: Blue Jeans and Their Multiple Layers of Meaning. Dress and Popular Culture*. Ohio: Bowling Green University Popular Press, 1991.
- Bogdanov, Nada et al., *Enciklopedija leksikografskog zavoda VI.vol. (SKA-ŽV)*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969.
- Boyer, Paul S. *The Oxford encyclopedia of American cultural and Intellectual history.Vol 2*. USA: OUP, 2013
- Bren, Paulina i Neuburger, Mary, ur. *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Codeluppi, Vanni. "Tekuće tijelo: moda s onu stranu narcisoidnosti." *Tvrđa* 1-2 (2006): 119.
- Condra, Jill, ur. *The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History: Vol 3. 1801 to present*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2008.
- Cunningham, Patricia A. i Lab, Susan V., ur. *Dress and popular culture*. Ohio: Bowling Green State University Popular Press, 1991.
- Davis, Fred. *Signs of Life in the USA: Readings on Popular Culture for Writers*. New York: Bedford/St., 2006.
- Denis, Martinović. *Šezdesete-godine koje su promijenile svijet*. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2012.
- Difren, Mikel. *Umjetnost i politika*. Sarajevo: „Svjetlost“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1982.
- Divković, Mirko. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Beograd: FAMILLET NEVEN, 2006.
- Dorfes, Điro. *Moda*. Novi Sad: Bratstvo jedinstvo, 1979.
- Đorđević, Jovan. *Socijalizam i sloboda*. Beograd: Prosveta, 1985.
- Đorđević, Jovan. "Protivrečnosti društvene svojine u socijalizmu." *Gledišta* 11 (VI) (1965): 1465-1471.

Ewing, Elizabeth. *History of 20th century fashion*. Batsford: Pavillon books, 2014.

Freedan, Michael. *Ideology: A very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Gabrijela Ivanović, *Školske uniforme kroz povijest*. Zagreb: Tekstilno-tehnološki fakultet, 2017.

Gama, Maria. "The Ideology of Consumption in fashion: A diachronic perspective." *Comunicação e Sociedade* 24 (2013): 221 – 231.

Hannes, Grandits i Taylor, Karin, ur. *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*. Budapest-New York: CEU Press, 2010.

Hill, Daniel Delis. *Advertising to the American woman, 1900-1999*. Ohio: Ohio State University Press, 2002.

Howard, Michael C. *Transnationalism and Society: An Introduction*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011.

Islamović, Elvira. "Moda i odijevanje kao sredstvo čovjekove identifikacije i socijalizacije" *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa .pažnja! odjeća, umjetnost, identitet*, 93. Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta, 2014.

John Borneman, ur. *Death of the father: An Anthropology of the End in Political Authority*. New York-Oxford: Berghahn Books, 2004.

Kardelj, Edvard. *Društvena kritika: Izbor iz dela V*. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1979.

Khrushchev Sergeevich, Nikita i Khrushchev Sergeevich, Sergei , ur. *Memoires of Nikita Khrushchev: Volume 3-Statesman (1953-1964)*. Pennsylvania: The Pennsylvania University Press, 2007.

Kovačević, Ivan. "Blue jeans kao element masovne kulture. *Etnološke sveske II* (1980).

Kozlov, Denis i Guilburd, Eleonory. *The Taw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2013.

Kujraković, Nusret. "Zakon o zabrani nošenja zara i feredže iz 1950. godine u NR Bosni i Hercegovini". U *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa pažnja! odjeća, umjetnost, identitet*, 4. Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta, 2014.

Lippard, Lucy R. *Six Years: The Dematerialization of the Art Object from 1966 to 1972*. Berkley and Los Angeles, California: University of California Press, 1973.

Luthar, Breda i Pušnik, Maruša, ur. *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington D.C.: New Academia Publishing, 2010.

Marwick, Arthur. "The Cultural Revolution of The Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation." *The International History Review* 27(4) (2005): 780-806.

- Mikecin, Vjekoslav , ur. *Evrokomunizam i socijalizam*. Zagreb: Globus, 1967.
- Miller, Danielm i Woodward, Sophie, ur. *Global denim*. New York: BERG, 2011
- Muhić, Fuad. *Staljinizam: Teorijski pogled na jedan fenomen*. Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1981.
- Musabegović, Senadin. *Rat: konstitucija totalitarnog tijela*. Sarajevo: Svjetlost, 2008.
- Nelson, Eric. *The Mall of America: Reflections of a virtual community*. Minnesota: Galde Press, 1998.
- Novačić, Dejan. *SFRJ za ponavljače: Turistički vodič*. Zagreb: Znanje d.d., 2017.
- Perović, Latinka, Drago Roksandić, Mitja Velikonja , Wolfgang Hoepken, i Florian Bieber. *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, 2017.
- Phyllis G. Tortora, i Keith Eubank. *Survey of Historic Costume*. New York: Fairchild Books, 2010.
- Robinson, Masters Nancy. *Jeans*. USA: Cherry Lake Publishing, 2007.
- Sullivan, James A. *Cultural History of an American Icon*. Waterville, Maine: Thorndike Press, 2006.
- Senjković, Reana. *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc. kulture*. Zagreb: Biblioteka Etnografija, 2008.
- Stanfield, Peter. *The Cool and the Crazy: Pop Fifties Cinema*. NY: Rutgers University Press, 2015.
- Šetinc, Franc. *Jesmo li potrošačko društvo?* Beograd: Mala biblioteka Politike, 1979.
- Štaubringer, Zvonko. *Ne staljinizmu*. Zagreb: OOUR GLOBUS, 1983.
- Wehmeier, Sally, ur. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Sixth edition*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam*. Beograd: JP Službeni glasnik, 2016.
- Vučetić, Radina. “Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih)“. *ČSP 2 (2012):277-298*.
- Vujević, Eda “Želimir Košćević: Institucije treba ukinuti! Ta kultura je zastarjela.“ *Slobodna Dalmacija, 15 maj, 2016*. <https://www.slobodnadalmacija.hr/misljenja/glava-u-balunu/clanak/id/312622/zelimir-koscevic-institucije-treba-ukinuti-ta-kultura-je-zastarjela>.
- Vihavainen,Timo i Bogdanova, Elena, ur.*Communism and Consumerism: The Soviet Alternative to the Affluent Society*. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2016.

Vladislavić, Ante Tonči. "Na rubovima mode i tijela." *Tvrđa* 1-2 (2006): 103.

Volli, Ugo. "Moda i komunikacija: Semiotika mode i odijevanja." *Tvrđa* 1-2 (2006): 131.

Warwick, Frost i Laing, Jennifer. *Imagining the American West through Film and Tourism*. London, New York: Routledge, 2015.

Gladys-Mirkovska, Ivanna "The Fashion System: Roland Barthes", zadnji put modificirano 1 mart 2018., <https://cuni.academia.edu/Semioticscz>

"The Fashion Front.", zadnji put modificirano juli 2018., edition.cnn.com/fyi/backgrounders/cold.war.fashion/index.html

"Silk Stocking (1957) Plot.", zadnji put modificirano juli 2018., http://www.imdb.com/title/tt0050972/plotsummary?ref_=tt_ov_pl

"Život i smrt jugoslavenskog socijalizma", zadnji put modificirano 7. jula 2018., <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans.html>